

UKUTUNGULULA AMAKWEBO UKWAYANGUKA
ICITABO ICAYANGUSHIWA ICAKUBOMFYA ABALESENDAMO ULUBALI

UMUTWE WA KUPASHANYAPO

“Ukukusha ubukwebo

mu ncende sha

mumishi kwalyafwa

nganshi.”

Tecishinka!

Foreign Affairs, Trade and
Development Canada

Affaires étrangères, Commerce
et Développement Canada

Icitabo ici capulintwa ukubomfya ubwafwilisho bwa ndalama kufuma kuli EMPOWER project funded by Global Affairs Canada and Coady International Institute.

©2018 Women for Change

Ifingi ifili muli ici citabo fyafuma mu fitabo fya kabungwe aketwa *Organisation for Women in Self Employment (WISE) ifibomfiwa mu kukansha abantu*

Addis Ababa ETHIOPIA

Ifitabo ifiitwa:

- 1) *Amaano ayayanguka ayakucitilamo amakwebo*
- 2) *Amaano ya kutungulwilamo amakwebo I*

**UKUTUNGULULA AMAKWEBO UKWAYANGUKA
ICITABO ICAYANGUSHIWA ICAKUBOMFYA ABALESENDAMO ULUBALI**

IFILIMO

Amashiwi Yantanshi.....	3
Ifyakubomfya Ici Citabo.....	4
1.0. Ukuba Shimakwebo.....	5
2.0. Shimakwebo, Ukupanga Pulofeti, Ubukwebo, No Kucenjela Mu Kucita Amakwebo	16
3.0. Ukupekanya Amakwebo.....	19
4.0. Maliketi Elyo No Kushitisha	33
5.0. Amaano Yayanguka Ayakutungulwilamo Amakwebo	42

AMASHIWI YANTANSHI

Ici citabo capulitwa no bwafwilisho ukufuma kuli pulojeti itwa ukuti *Women's Leadership for Economic Empowerment and Food Security (EMPOWER)* mu Ethiopia, Ghana na Zambia akapeelwa ubwafwilisha bwa ndalama ukufuma ku buteeka bwa caalo ca Canada.

Uyu pulojekiti yaiminina pakucefya icipowe no kukosha ubutungulushi bwa banamaayo muli ifi fyalo fitatu. Abobabomba nabo muli uyu mulimo mu Zambia kabungwe ka banamaayo akaiminina pa kwalula imikalile ya bantu ako mu Cisungu batila *Women for Charge (WfC)* Akabungwe aketwa ukuti *Women in Self Employment (WISE)* mu caalo ca Ethiopia, Isukulu likalamba ilya *University for Development Studies (UDS)* mu caalo ca Ghana ukubombela pamo no tubungwe tumbi utushili twabuteeko apo apali na kabungwe aketwa ukuti *Centre for Indigenous Knowledge and Organisational Development (CIKOD)* elyo na kabungwe aketwa ukuti *Coady International Institute* mu caalo ca Canada .

Ukutampa apo ii pulojekiti ya EMPOWER yatendekele mu mwaka wa 2013, ilolekesha saana pa kupakamisha ubuyantanshi bwa bunonshi elyo no kukwata ifyakulya. Muli ii nshila icipowe cilacepako ukupitila mu kukosha ubutungushi bwa banamaayo. Umulimo ukalamba ubombwa na pulojekiti ya EMPOWER wa kusambilisha abantu imilimo mu fitente na mutubungwe.

Akabungwe ka banamaayo aka *Women for Change (WfC)* kabomfya inshila sha kufundilamo ishaseeka elyo no kulolekesha pa cifyalilwa ca baume na banakashi pa kukosha ubutungulushi bwa mu fitente mu maboma umo aka Kabungwe kabombela. Ukubomfya ii nshila, ukusambilila ukwaba muli Empower Pulojekiti kwalibimbwa mu mipekanishishe ya kukansha abantu ukucitwa mu fitente. Icitabo icibomfiwa mu kusambilisha banamaayo mu kabungwe aketwa *Women in Self Employment (WISE)* eca cinjishiwa no kupangamo icitabo cakubomfya abalesendamo ulubali panuma ya kukansha ba kakansha (Training of Trainers TOT) uko kwasangwilwe ababomfi bane (4) abakabungwe ka WfC ku caalo ca Ethiopia uko kwakonkeshiwepo na masambililo ya mu fitente pakwasha amasambililo nga nayayana ukufunda mu fitente fya mu mishi mu ncende akabungwe ka WfC kabombela.

Ici citabo capangwa na kabungwe ka WfC elyo na kabungwe aketwa ukuti *Coady International Institute* nga icipande cimo mu fitabo ifyapekanishiwa ukutungilila imibomfeshe ya nshila shakufundilamo ishaseeka mu kukosha amaano yakucitilamo amakwebo kuli banamayo, bashitaata ne misepela mu ncende sha mu mishi mu caalo ca Zambia, maka-maka mu ncende umubombela akabungwe ka WfC. Ifyalembwa muli ici citabo fyafuma mu nshila sha kutungulwilamo amakwebo ishing, imipekanisha ya kusambilisha imilimo, utubungwe utuyafwilisha utwine utu utwabombapo uyu mulimo pa myaka iingi no kulondolwelako ibumba lya WfC.

IFYAKUBOMFYA ICI CITABO

Ici citabo pa kutungulula kwa makwebo ukwayanguka capekanishiwa ukupakamisha ubunonshi bwa fitente fya mu mishi maka-maka bana-maayo na bakashana mu ncende umubombela akabungwe ka WfC. Cilecetekelwa ukwafwilisha mu kusambilisha ifitente ifileshingwana na mafya ya kutungulula amakwebo ukupilila mu kukansha atemwa ukukosha amaano ya kulundaula ubuyantanshi elyo no kukusha ubunonshi.

Ici citabo cilekumbinkanya ifitabo fya WISE fibili ifya pakucita amakwebo ifitwa ukuti *Basic Business Skills na Enterprise Management Skills* Kabili calilundamo ne milandu ikumine ku cifyalilwa ca baume na banakashi ukullosha kufyo abantu bamona pa mulandu wa banamaayo ukubomfya icuuma elyo no kulanshinya pa kucita amakwebo mu ncende sha mu mishi mu Zambia. Ici citabo kuti cabomfiwa na balesendamo ulubali abapita mu kukanshiwa ukwa ntampulo shibili ukucitwa na ba WfC.

Umulimo uukalamba ici citambo cilefikilisha wakukoselesha bashimakwebo mu minshi maka-maka banamaayo ukukusha amakwebo yabo pakuti amayanda yakusha ubunonshi bwa ndalama.

Icitabo ici nacilinga ukubomfiwa ku bantu abasendamo ulubali mu masambililo yaba WfC aya pakucita amakwebo umo ifintu ifingi ifili muli ici citabo fyalandwapo apakalamba.

Ici citabo capangwa nga icitabo ca kumonamo bakabelenga pakusambilila imicitile iisuma iyakukushishamo amakwebo yabo.

Amasambililo ne mitwe ili muli ici citabo fyapangwa ukuti fiyane no bubonshi, imikalile ya bantu elyo ne mikalile ya bantu mu fitente umo aya masambililo yakalafundwa. Icitabo ici na cipeela ifyakucita ifyo mwingasalapo kabili nafitantikwa bwino ukukonka intampulo.

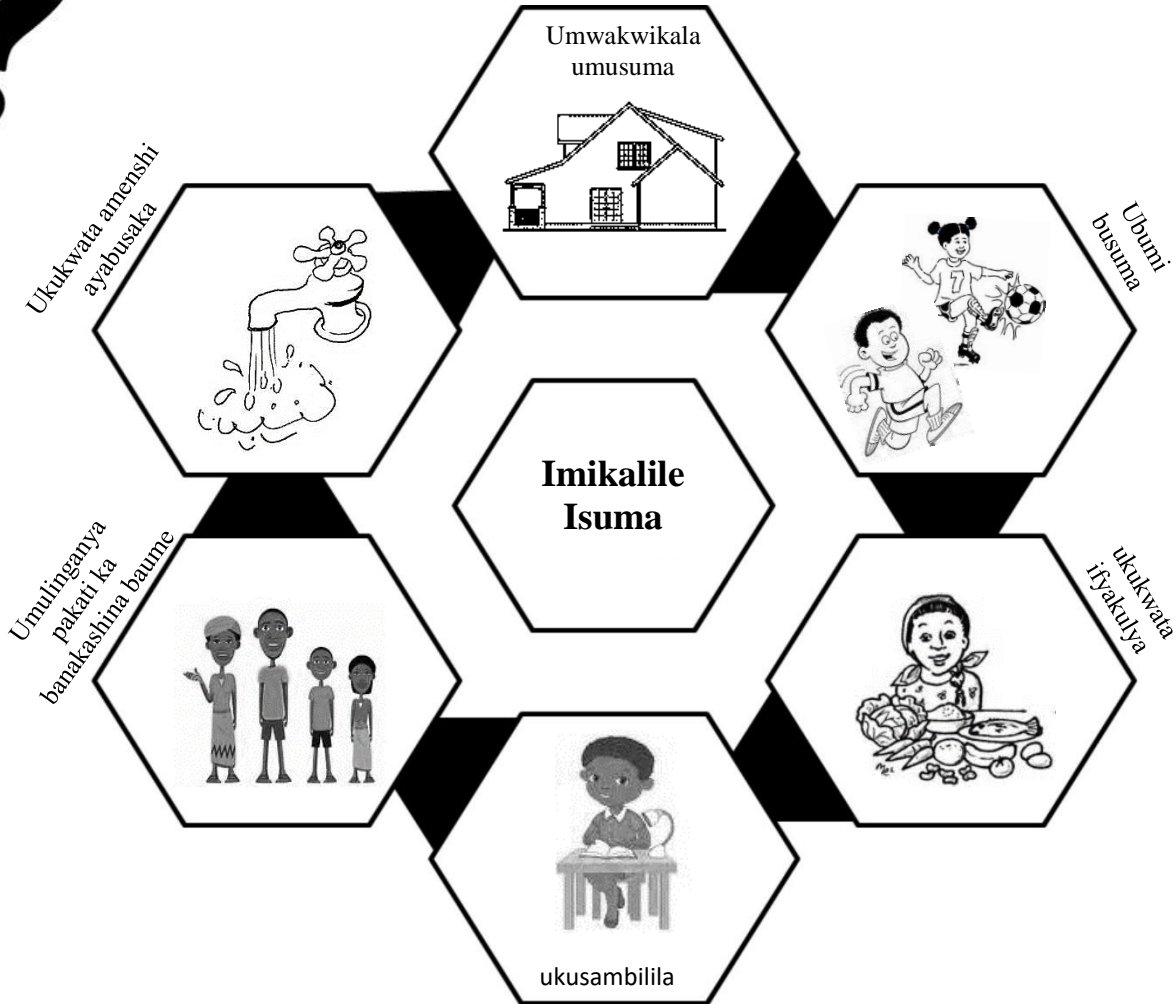
Amepusho yaleipushiwa kuli bakabelenga pa kubafwilishako ukulontokanya no kumfwikisha ifilelandwapo. Kuli imwe mwebalebelenga, ayo mepusho, teyakumyesha iyoo. Kanshi mwikwata umwensho pakwasuka! Yabeleleko ukusuntinkanya amasambililo yali mu citabo ku fintu ificitika mu citente. Amasuko yalepeelwa mu citabo limbi tekuti yonse yayane ku ficitika mu citente cenu, lelo ici tacili no mulandu. Twalishiba ukuti ifitente fyesu fipita mu fintu ifyapusana-pusana ukonka ne ncende. Kanshi emulandu wine amasuko yenu yabeela ayakankala pakumona ifyo ifintu mupitamo fileyana ne fintu filelandwapo.

Tulecetecela ukuti ilyashi ilili muli ici citabo likamwafwilisha ukubomba bwino mu makwebo yenu!

1.0. UKUBA SHIMAKWEBO

1.1. IMIKALILE ISUMA

Bushe amashiwi yakuti imikalile isuma yalolele mwi?

Kwaba inshila ishingiri isha kulondolwelamo imikalile isuma. Ifikope fili pa mulu filelanga ifintu fimo mu bwikashi bwesu ifilanga imikalile isuma. Ifili pesamba filangililo ifilondolwelwe lelo na imwe kuti mwalundapo ifyo mulemona ukuti efilanga imikalile isuma.

- Ukucindikwa nga umuntu ukwabula ukulolesha pa mushinku, nga uli mwaume nangu umwanakashi, umutundu, amasambililo wakwata, imipepele Atemwa imikulile yobe.
- Ukukaana kwata insala elyo no kukwata ifyakulya ifyakwata ubukumu, amenshi aya busaka ayakubomfya no lupwa lobe.

- Ukukwata ubumi busuma elyo no kukwata ifipataala fyakuyako ifisuma.
- Ukwikala mu ng'anda iisuma kabili muncende iishingaleela amasanso.
- Ukukwata amasambililo ayasuma elyo no kwishibishiwa pa fintu ifingi.
- Ukulakwapata indalama lyonse ishingakumana ukubomfya ku filekabilwa.

Kuti twamona ukuti ukukwata imilile isuma cintu icikankaala kuli bonse. Ifikope fili pa mulu filelanga ifyaba mu mikalile isuma. Kuti mwabikapo nafimbi. Icintu cimo cakuti imikalile isuma ilapwisha icipowe mu lupwa na mu citente.

1.2. Ifintu ifileeta icipoowe

Nga takuli imikalile isuma, kulaba icipowe. Mulemona ukuti finshi fileeti icipowe mu fitente?

Ifi efileeta icipoowe:

Ifi efintu fimbi ifileeta icipoowe. Bushe ifi fintu fileeta shani icipoowe mu citente mwikala?

- Ukukaana bomba bwino atemwa ubunang'ani,
- Ukukaana kwata amasambililo
- Ukupoosa indalama pa micitile iishileeta nangu cimo pamo nga ukumwa ubwalwa, ukukwata abatemwikwa bapambali ilyo muli mu cuupo atemwa ukupoosa indalama pa fintu ifishilingile fimbi ifyakosa umutengo.
- Ukwikala muncende iishikwete ifyakubonfya ifisuma ifili nga amenshi, ifyakulya, umwakwikala amalaiti ne fipataala
- Ukukaana bomfya bwino ifintu pamo nga ukutemaula imiti atemwa ukooca impanga, ukonaula incende ukwaba amenshi atemwa ukwipaya inama fyonse ifi filonaula incende twikalamo.
- Imicitile ya ntambi imo nayo ilalesha abantu ukubomba imilimo iingalenga ukuwamya imikalile yabo pamo ukuupwa bwangu ku bakashana kulalenga ukuti bakaana ukupwisha isukulu. Ici cilalenge impendwa ya banamwayo abacushiwa ne cipoowe ukukula. Kanshi ciikankala ukutungilila ifintu ifingalenga imikalile isuma kuli banamaayo pakati bawamya ubwikashi bwabo. Ici cicitwa ukupitila mu kutungilila umulinganya pakati ka baume na banakashi pakuti banamaango nabo baibimbamo mu

milimo ya mubwikashi, mu fikansa fya caalo ne milimo ya bunonshi pa mayanda na mu citente.

1.3. Ukutingilila Imikalile Isuma pa Kupwisha Icipoowe

Bushe finshi mufwile ukucita pa kukwata imikalile isuma? Kuti mwalanda ifintu ifyapusana-pusana ifyo mulekabila ukucita pa kuwamya imikalile isuma mu bumi bwenu, pa lupwa, mu citente na mu caalo conse. Ifi efintu fimo ifyo mwingalunda pafyo mulandile ifingawamya imikalile:

- Ukubombesha mu bukwebo bwenu
- Ukubomfya amaano ne fintu mwasambilila mu bwikashi bwenu
- Ukuipelesha no kulwisha na maka pa kufikilisha ifyo mwapekanya
- Ukubikako amaano no kukonka ifikabilwa mu kucita amakwebo yenu
- Ukusambilishanya na bantu bambi no kubomfya ifintu ifipya mulesambilila mu bwikashi.
- Ukukoselesha ukuti kwaba umulinganya mu musango abantu baleibimbilamo mu milimo ya lupwa atemwa mu citente nangula bengaba banakashi atemwa imisepelela.

Ifintu mwalanda pamo ne fipeelwe pa mulu fintu ifisuma ifyo twingambilapo ukukonka pa kukwata imikalile isuma. Cila umo pali ifwe alikwata umulimo wa kumona ukuti twakwata imikalile isuma fwebene, indupwa shesu elyo ne citente cesu. Tantikeni inshila mwinga cimfishamo icipoowe mu bwikashi.

.....
.....
.....

Bushe imicitile ya ntambi imo icincintila shani umuntu ukubomba bwino mu makwebo?

.....
.....

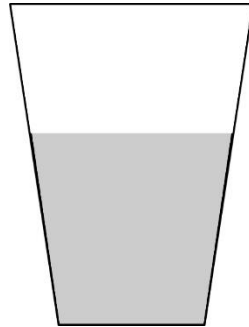
Ciikankakala ukwishiba ukuti abantu bamo balikwata imbelelo ya kwikala ubwikashi bwa kupeelwa ukufuma kutubungwe utushili twa buteeko (NGO) atemwa balupwa ababomba incito atemwa abelebomba bwino mu bukwebo. Ici cilalenga icipoowe. Ukukanshiwa mu

kutungulula amakwebo kwalamwafwilisha ukufuma muli uyu musango wa kucetekela ukupeelwa lyonse no kutampa ukubombesha pakuti mukwate icuuma cesu.

1.4. Taciswile Citika Nangu Ciswile Citika

Inshila imo iikankakala iikabilwa mu kutungilila imikalile isuma kulolesha pa fintu munshila iisuma. Lolesheni pa cikope icekalashi ici pesamba. Bushe finshi mulemonapo?

**TACISWILE
CITIKA (HAFU)?**

**ATEMWA
CISWILE CITIKA (HAFU)?**

Ubwasuko twalapeela bushintilie pafyo tumona ifintu. Ciikankaala ukuti twipoosa amaano ku ncende iishikwete ifintu mwikalashi. Nga twalolesha pa fintu tushikwete tufibomfya nga kabepesho akalenga ukuti twiwamya imikalile yesu. Ifwe bonse nangu twingaba abaice atemwa abakalamba, abanakashi atemwa abaume twalikwata imibeele iyo twingabomfya ukuwamya imikalile yesu ne mikalile ya balupwa lwesu atemwa abekashi ba mu citente. Nga twashitilila pa fintu twakwata tulamona ukuti twalikwata ifintu ifisuma ifyo twingabomfya mukuleeta imikalile isuma mu bwikashi bwesu.

Ilyo tulebomfya incende iyaisushiwa mu makalashi yesu (mu bwikashi bwesu) ikalashi lyalatampa ukwisula nomba nga tatubomfesho ifyo twakwata nafyo fine kuti twafilufya. Ifyo twakwata fitwa ifibombelo atemwa ifintu twingabomfya.

Tontonkamyeni pa fintu mwakwata kabili ifyo mwingabomfya no kufitantika pesamba:

? _____

Ifintu mwakwata fimo ni ifi: amaano ya kubomba imilimo imo, italanta, ubumi busuma, abalupwa, incende ukwabeela amayanda yenu, ifyo tuibikilishapo fwebene atemwa ukuicetekela, amasambililo yesu, ifibombelo twakwata pa ng'anda, ifitengwa na Leesa fyaba mu citente nafimbipo.

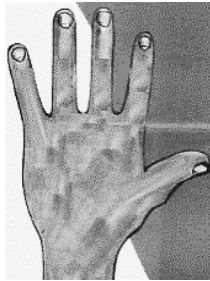
Pesamba pali ifyo twingalondolola imisango ya fibombelo twakwata. Umusango wa kubalilapo ukankaala kabili ulelondololwa ukubomfya ifikope. Ifintu twakwata ifisangwa mukati kesu nga bantunse:

ubongo ubutupeela amaano elyo no kulenga twishibe ifintu.

Umutima wesu uulanga imibeele yesu (mukutungulula, ukupekanya ukubombela pamo, ukukoselesha, ukuicetekela)

Iminwe yesu iyo tubombelako imilimo twaishiba.

- **Ifilengwa na-leesa ne fintu twaipangila** pamo nga ifikuulwa impanga, umushili, imimana amamaliketi; imisebo, amalaiti, amalamyana nafimbipo.
- **Ifiputulwa ne fipani** pamo nga amabumba, utubungwe twa ciima, utubungwe utushili twa buteeko, ifiputulwa fya buteeko, amakwebo, amasukulu, ifiputulwa fya mapepo, ifipataala nafimbipo.
- Elyo no **kuipelesha** kukankaala nganshi mu kutukoselesha ukubombela pa kukwata imikalile isuma.

Bonse twalikwata ifintu twingabomfya cibe tuli baume atemwa tuli banakashi. Ciikankala ukushintilila pafyo twakwata (ikalashi iilyaisula citika). Nga twashintilila pafyo twakwata, twalakwata amaka yakulunda pali ifi fintu ukupitila mu kufwaya ifintu fimbi ifiletungilila imilimo yesu ukucila ukulombalomba. Ifyakupeelwa tafilunduluka pantu tafifikilisha ukukabila kwesu inshita yonse nangu twingapeelwa no buteeko nangu abantu bambi.

Tantikeeni ifintu mwakwata pa ng'anda na mucitente ifyo mwingabomfya:

Ifintu nakwata mukati kandi nga umuntu:

Ifyakubomfya ifyo nakwata mu ng'anda yandi na mu citente:

Bushe ifyo mwakwata mukati kenu kuti fyabomfya shani ifibombelo mwakwata mu citente cenu?

1.5. Ukuitwala pantanshi nga shimakwebo

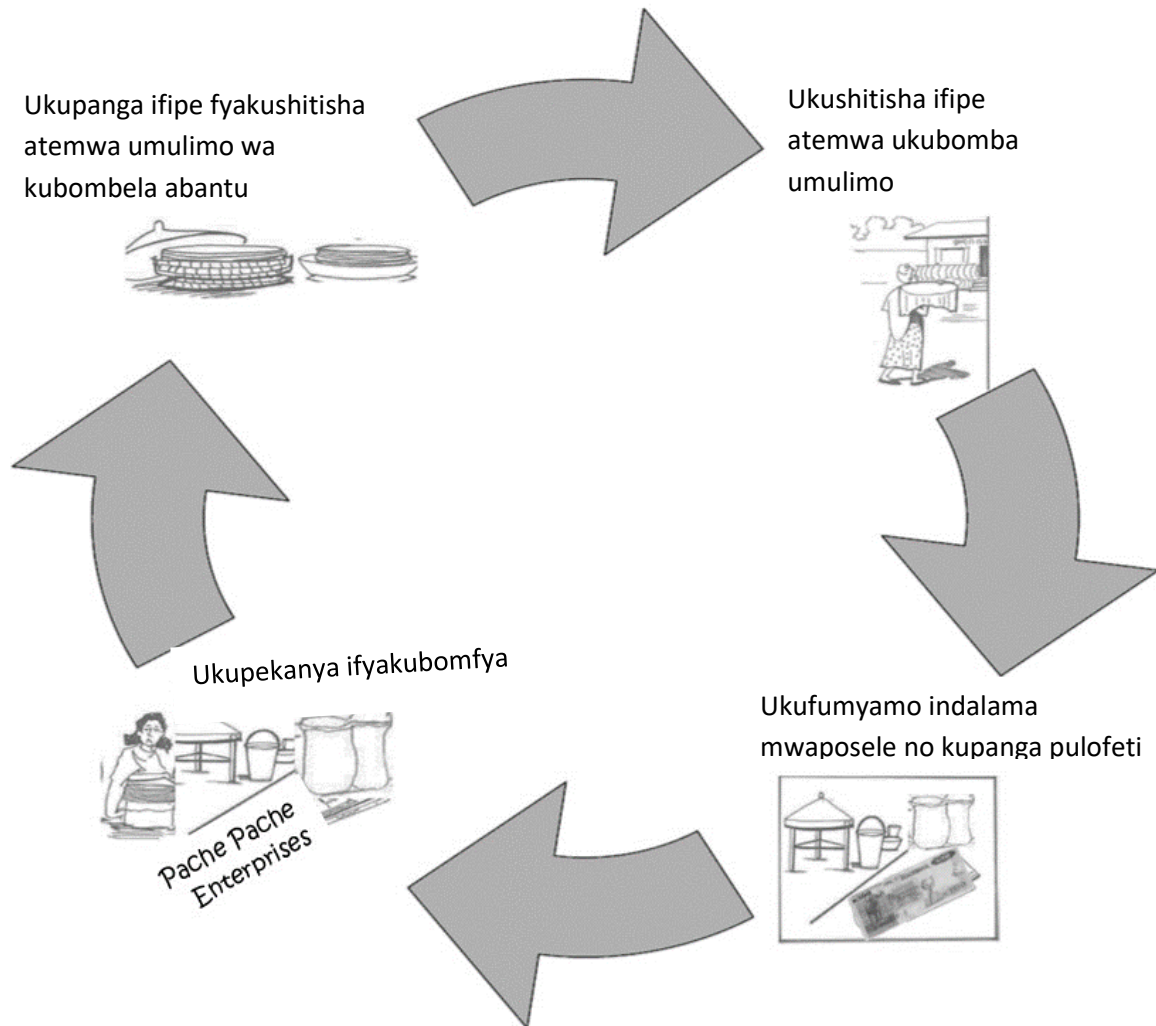
Caliseeka abantu ukuilondola ukuti niba shimakwebo. Tulaita ukuti nifwe bashimakwebo pantu tulashitisha ifipe nangu tulabomba umulimo umo. Ici cilepilibula ukuti mu makwebo mwaba ifintu ifyapusana-pusana.

? Fipenshi mushitisha atemwa umulimo mubombela abantu? _____

Fipenshi fimbi mwingatenwa ukushitisha atemwa umulimo umbi mwingatemwa ukubombela abantu? _____

Kuti twalanda ukuti ubukwebo mulimo umo umuntu asala ifyakucita, abika ifibombelo pamo, ashitisha ifipe atemwa ukubombela abantu no kupangamo pulofeti. Kuti twalanga ubu bupilibulo ukubomfya ifikope ici pesamba:

IFYENDA AMAKWEBO

1.6. Icifyalilwa ca baume na banakashi no buyantanshi bwa makwebo

Lolesheni pa fipe ifyo mutankike. Kuti twatiila icifyalilwa cesu nga tuli baume nangu tuli banakashi icilengele ukuti tulubabule ifipe tulumbwile. Ifyo ningamona nga ifipe fyandi nga umwanakashi limbi kuti fyapusana kufyo ningamona nga ifipe fyandi nga umwaume.

Bushe ni mu musangonshi icifulo umwanakashi atemwa umwaume apeelwa mu bwikashi, kulosha ku milimo apeelwa, ubwingi milimo akwata no kusala ifyakucita fibatungilila atemwa ukubacincitila ukuibimba mu makwebo?

Icifulo mu bwikashi	Umwanakashi	Umwaume
Imilimo	<ul style="list-style-type: none"> • • • 	<ul style="list-style-type: none"> • • •
Ubwingi bwa milimo	<ul style="list-style-type: none"> • • • 	<ul style="list-style-type: none"> • • •
Ukuisasalila / ukupingulapo	<ul style="list-style-type: none"> • • • 	<ul style="list-style-type: none"> • • •

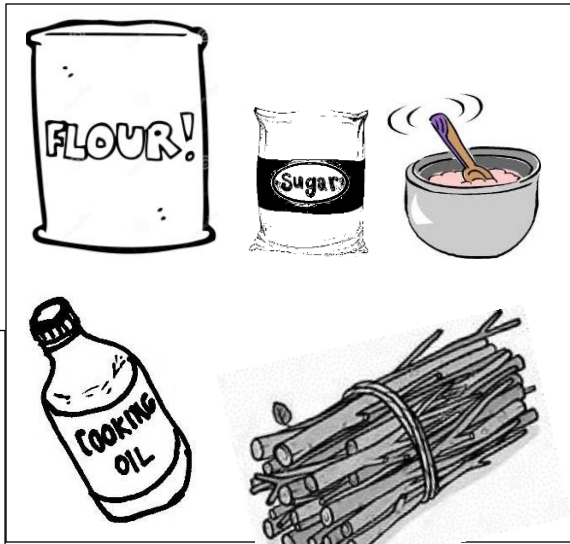
Umulimo uli pa mulu ushintilile pa kulolesha pa fifulo fitatu ifyo abanakashi na baume bakwata mu bwikashi. Ukufuma ku masuko yenu, nalimo namumona ukuti umusango wa bukwebo tusalile ukonkele ne cifyalilwa cesu nga abanakashi atemwa abaume. Limo abantu kuti batiila ukucita amakwebo temulimo wa banakashi iyoo.

UMULINGANYA PAKATI KA BANAKASHI NA BAUME MU MAKWEBO KULALEETA IMIKALILE ISUMA

Ukucita amakwebo mulimo umuntu onse engasambilila abe mwaume atemwa mwanakashi. Umuntu onse afwile ukupeelwa ishuko lyakucita ubukwebo alefwaya umwine. Icitabo ici ciminine kusambilisha umuntu onse, babe banakashi atemwa abaume pa kubafwilisha ukubomba bwino mu makwebo ayakalenga imikalile isuma kuli ifwe, indupwa shesu ne citente cesu. Eico ciikankala ukutungilila umulinganya pakati ka banakashi na baume pakuti abanakashi baibimba saana mu milimo ya buyantanshi iilecitwa mu ncende shabo.

Icikope icili pa muulu icilelanga ifyo ubukwebo bwenda kuti calondololwa ukubomfya ubukwebo bwa kushitisha ifitumbuwa. Muli ubu bukwebo icakubalilapo ukupekanya fyakubomfya ifili nga imbabula, amalasha, fulaulo, amalipilo ya balebomba elyo ne fipe fyakubomfya ifili nga imbale. →

← ulutampulo lwa konkapo kupanga ifyakushitisha (ifitumbuwa)

Nga mwapwisha ukupanga ninshi kuti mwafishitisha →

← Nga cakuti bakashitoma basekelamo, bakakonkanyapo ukutungilila ubukwebo bwenu icikalenga ukuti mu kabweshe ndalama mwaposele no kupanga pulofeti

Cila bukwebo bwalikwata inshila bukonka iitwa ukuti seeko ya makwebo. Lelo ciikankaala ukuti ubukwebo bulebomba bwino. Ukukwata ubukwebo ubulebomba bwino cimo cinefye no kukuula ing'anda. Ing'anda iyakosa niyo iikuulwa pa mufula uwakosa, iitungilila umuntu onse mulupwa no kupeela ifilekabilwa pa kukwata imikalile isuma. Munshila imo ine, ubukwebo ubulebomba bwino bufwile ukuwanya imikalile ya muntu no kumufumya mu cipowe.

Nga cakuti ubukwebo bwenu bwabomba bwino saana, tantikeni ifintu mwingaicitila no kucitila ulupwa lwenu.

1.3. Incende Ya Makwebo

Ukupusanya ulupwa no bukwebo

Ba Christabel Napwa bekala mu mushi mwa Ntasa, ku Kapiri Mposhi. Bapanga amabanshi ayo bashitisha pa sukulu ilya palama uko bekala. Balisainishanya ne tuuka lya pa sukulu ukuti bafwile ukutwala amatele ya mabanshi 6 cila-bushiku. Aya amabanshi ya shitishiwa ku basambi na bakafundisha pa buleki. Ba Christabel balapelako ili tuuka kandalama ako bubika pali cila ibanshi bashitisha. Pa mulandu wakuti ebabakofye beka, balashitisha bwino nganshi. Baliba abasansamuka nganshi pali ubu bukwebo pantu balapoka indalama cila bushiku ituuka nga lyaisalika. Nga cakuti pali amabanshi ayashele pali ubo bushiku, balayakongwasha kubena mupalamano ukuti bakalipila pa mpela ya mweshi. Umwana wabo umwaume umukalamba eupoka indalama kwituuka.

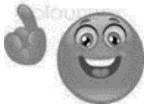
Ilingi aleeta indalama ishabulila kabili banyina nabo tabamwipushako no kubweba ukuti abwekeshepo. Abaice bakwe nabo balafwaya ukubapeela indalama shakuliila ku sukulu ilyo tabalaya ku sukulu. Kabili nga bainuka, nabo balafwaya indalama sha kushita ifyakulya fimbi pantu umukalamba waba ena alasendapo indalama ukwabula ukumupeela. Abalume nabo balafwaya ukubapeelako indalama sha kunwina ubwalwa pa kabale. Pa mulandu wa ifi fyonse ba Christabel tabapanga pulofeti mu makwebo yabo kabili limo balombafye indalama ku balume babo.

1. Bushe bwafyanshi ba Christabel Napwa bakwata?

2. Bushe ba Christabel Napwa bafwile ukubomfya shani indalama bapanga mu mukwebo yabo?

3. Mulemona ukuti finshi fikacitika ku makwebo yaba Christabel Napwa?

Ifyo twasambilila mu kwipifya

- Tulekabila ukulolesha pa kukwata imikalile isuma tube tuli baume nangu abanakashi. Ciikankala ukulolesha pa fipe ne fyakubomfya ifyo tukwete ukucila ukulolesha pafyo tushikwete – ukumona ikalashi ilyaisula citika tekulimona ukukaana isula citika.
- Cila bukwebo bukonka inshila ii -ukukolonga, ukupanga ifipe, ukushitisha no kupanga pulofeti.
- Umulinganya pakati ka banakashi na baume mu makwebo ulaleeta imikalile isuma. Mu buyantaanshi bwa makwebo yonse mufwile ukuba umulinganya pakati kabaume na banakashi pakuti ukukabila na matontokanya ya bonse abanakashi na baume fyalolekeshiwapo.
- Ciikankala ukupusanya indalama shilepooswa pa filekabila ulupwa na indalama shilepooswa mu kucita ubukwebo.

2.1. Shimakwebo no Kupanga Pulofeti

Shimakwebo muntu uucita ifi fipeelwe pesamba:

- Uumona incende imushingulwike atemwa incende ekalamo,
- Ukumona amakwebo yengacitwamo,
- Uulonganika ifibombelo alekabila,
- Uufikilisha umulimo apekanya no
- Kupokelela ubukumu bwa ndalama ukufuma mu mulimo wakwe.

Ukukonka ubulondoloshi bupeelwe pa mulu, bushe kuti mwailondolola nimwe bashimakwebo?

Pali ifi pa mulu finshi mucitapo? Kabili ni fiisa mwingafwaya ukubombelapo?

2.2. Imibeele yakwa shimakwebo

Ilyo mulebombela pa kuba shimakwebo uubomba bwino, lwisheni ukukwata imibeele ii pesamba:

- ✓ **Ukukwata** amaka ayo eyengamonekela mufyo mulebombesha.
- ✓ **Ukubombela** pa kupwisha umulimo imo ico icilenga ukupwisha bwangu imilimo mukwete. Nga cakuti mwashintilila saana pa filetumbuka mu mulimo umo cilafwilishako ukupoosa amaano pali uyo mulimo.
- ✓ **Ukufwaisha** saana ukufikilisha cintu cimo icikoselesha mukubombesha no kukwata itontonkanya lya cikoselesho nangufye ilyo ubukwebo bwakwata amafya.
- ✓ **Ukuibiika** mu cifulo ca bantu bambi kulenga shimakwebo ukulaumfwana bwino na bakashitomo elyo no kufikilisha ifyo balekabila.

- ✓ **Ukwishiba ifyakupwisha** amafya kulapeela shimakwebo amaano ya kwishiba ifilekabilwa, ukufikolonganika no kufibomfya bwino mukubomba uyo mulimo.
- ✓ **Ukupekanya** ecintu cimo shimakwebo akabila ukwishiba icimwibukishako ukulemba amatontonkanyo yakwe. Ici cilafwilishako ukwishiba bwino-bwino ifilecitika no kulenga ukuti mwasala bwino ififwile ukucitwa.
- ✓ **Ukukaana tiina ukucita ifintu ifinga leeta ubwafya;** ifi ficitwa panuma ya kufwailisha bwino-bwino pa mulimo mulefwaya ukubomba. Ici cilenga ukuti shimakwebo afikilisha ukukwata ifyali no kufuma mu bukwebo elyo no kupokelela icilambu ukufuma mu bukwebo bwakwe.
- ✓ **Uupanga ifintu ifipya;** cilepilibula ukubomfya imitontonkanishe iipya pakuti ubukwebo buwamineko no kumona ukuti bwacimfyanya na makwebo yambi ayapalana. Shimakwebo alatontokanya panshila ishitya ishakucitilamo amakwebo atemwa isha kupwishishamo amafya ayaleisa.
- ✓ **Ukwishiba ukucita ifintu-** Ukukwata ubwishibilo pa fintu ifingi, ukwishiba imibeele isuma no kwishiba ukubomba imilimo ifingabomfiwa mu kucita ubukwebo. Umuntu uulwisha ukusambilila ifintu ifingi no kufibomfya mu bukwebo.
- ✓ **Ukuibombela-** emukuti ukukaana shintilila pa bantu bambi. Shimakwebo uubomba bwino alaipingula umwine no kuisalila ifyakucita kabili abantu bambi tekuti bamuntompole atemwa ukumufumya munshila.
- ✓ **Ukwampana** no kulanshanga na bantu bambi - cikankala ukucita ifi pantu shimakwebo kuti asanga ilyashi no kusambilila ifilelanda abantu.
- ✓ **Ukufwaya ukufikilisha ifyo apekanya** – Cikankala ukupekanya ifyakufikilisha mu bukwebo ifyalinga kabili ifyo mwingafikilisha munshita iyapekanishiwa.

Shimakwebo nga akonka imibeele ii, ninshi kuti alanga ukwishiba ifyakupanga pulofeti mu bukwebo. Ukwishiba ukucita ifintu ifipya mu bukwebo no kupanga pulofeti ni nshila iyafwilisha umuntu ukwishiba ifyakucita ilyo ifintu fyacinja no kupwisha amafya yonse engakumanya. Mukucita ifi, mwaba ukubomfya ifibombelo fya mu bunonshi (Indalama ne fibombela).

2.3. Ubukwebo no Kucenjela mu Kucita Ubukwebo

Pakuti umuntu abombe bwino mu kupanga pulofeti, afwile ukukwata ubukwebo ubulebomba bwino. Ubukwebo ubwitwa kukuti *enterprise* mu cisungu muulimo uupwisha amafya no kulambula umuntu uwabupangile.

Kwaba imisango ya makwebo iingabikwa mu mabumba nga ifi:

- * Abakwebo ya bantufye atemwa aya buteeko;
- * Ayakwata ifikuulwa na babomfi atemwa abaibombelafye abeene;
- * Aya muntu umo atemwa aya citente;
- * Aya mu caalo atemwa ayakufuma kunse ya caalo;
- * Ayanono atemwa ayakalamba;

- * Ayaimininafye pa kupanga pulofeti atemwa ayaiminina pa kwafwa abantu pa bwafya bumu;
- * ayakupanga fimo atemwa ayakubombela abantu umulimo umo;
- * ayakushitisha ku bantu atemwa ayakushitisha ku twampani.

Lumbuleni imisango (imitundu) ya makwebo ayasangwa mu citente cenu.

Bushe ubukwebo mucita bukwebo bwa musangonshi?

Icintu cimo mufwile ukwishiba pa bupusano bwa misango ya makwebo bwaba pafyo bulelambula abeene ababupanga nangu abalebucita.

Ubukwebo mulimo uwakushitisha ifipe atemwa ukubombela abantu umulimo kabili uupeela abeene bakukwebo ubukumu (pulofeti).

1. Pakuti mulande ukuti umulimo mulebomba bukwebo, mufwile ukulanga ukuti mulapangamo pulofeti. Bushe nishinga mulepanga nga pulofeti mu bukwebo bwenu?
2. Finshi ubukwebo bwenu bucita pa kuwanya imikalile ya bantu mu citente?

2.4. Ukucenjela Mu Kucita Amakwebo

Icipendo ca ndalama mupanga nga pulofeti mu bukwebo ecilanga ifyo mwacenjela mu kucita ubukwebo. Ukucenjela mu kucita amakweba mwaba ukwishiba ubukwebo mwingacita, ukupekanya no kufikilisha uyo mulimo elyo no kufumyamo ubukumu (pulofeti).

1. Bushe kuti mwaitila mwalicenjela mukucita ubukwebo bwenu.

2. Bushe mwaishibe shani itontonkanyo lyakutampa ubo bukwebo?

3. Finshi mwapekenya ifyakumwafwilisha ukufikilisha ukucita ubu bukwebo?

4. Bushe mafyanshi ubukwebo bwenu bupwisha mu citente cenu?

5. Bushe bukumunshi musanga muli ubu bukwebo? Bushe ubu bukumu bwaliwaminako mukuya kwa nshiku? Londololeni ubwasuko bwenu.

Ifyo twasambilila mu kwipifya

- Ilyo tulelwisha ukuba bashimakwebo, tufwile ukucita ubukwebo ukukonka ne mibeele yakwa shimakwebo.
- Cikankaala ukuti tulelwisha saana ukumona ukuti ubukwebo bulepanga pulofeti tekukwata ubukwebo ubushipanga pulofeti.

Ubu ebupusano bwaba pa makwebo ayapanga pulofeti na makwebo ayashipanga pulofeti:

Ubukwebo ubupanga pulofeti	Ubukwebo ubushipanga pulofeti
Ubukwebo bwaiminina saana pa kupanga pulofeti	Ubukwebo bwaiminina saana pa kwafwa ukukabila kwa bantu
Bukonka saana ifyo abantu balekabila	Abantu limbi tekuti bafwaye ifipe fileshitishiwa atemwa umulimo ulebombwa
Ifipe fishitishiwa pa maliketi / atemwa imilimo ukubombelwa pa maliketi	limbi tekuti bukabile maliketi
Abantu balalipila indalama shonse ishilepingulwa pa cipe atemwa pa kubombelwa umulimo	Abantu limbi tekuti balipile indalama shonse ishipingwilwe pa cipe atemwa pa kubombelwa umulimo

3.0. UKUPEKANYA AMAKWEBO

3.1. Ukweshiba imisango ya makwebo yengacitwa mu citente mwikala

Kwateni inshita ya kulolesha pali ili lipusho. Namikongweshwa K10,000 iyakutampila ubukwebo. Salenipo ubukwebo bumo mwingatemwa ukutampa. Mulandunshi mwasalila ubo bukwebo kabili mafyanshi bukapwisha mu citente cenu?

3.2. Ukwalula Amafya Ukuyapanga Amakwebo

Pakusanga ubukwebo ubwinda muletela ubukumo atemwa pulofeti tontonkanyeni pa mafya yasangwa uko mwikala nangu ifintu ifyo mubulisha. Fitantikeneni fyonse pesamba.

Bushe kuti mwacita shani pa kupwisha aya mafya nangula pa kukwata ifi fintu mubulisha?

Iyo abantu bapwisha amafya nangu ukufikilisha ifikabila abantu mu citente cabo pakuti bapangemo indalama na pulofeti, limo balakwata amafya no konaula indalama. Cikankaala ukukwatafye itontonkanyo ilisuma. Ishuko iya kucita amakwebo kuti lyasangwa mu nshita ishayafyo atemwa mu ncende umo babulishe fimo. Cikankala ukuti shimakwebo akonka intampulo ishi **————> ukupanga, ukupekanya no kubomba.**

3.3. Ukupanga Amakwebo

Bushe finshi fyaba mukupanga ubukwebo?

Lolesheni pa lupwa lwenu. Tantikeneni fyo cila umo akabila pakuti abe umumi:

Pitulukeni mufyo mutantike. Ukufuma pafyo mutantike cintu cayanguka ukusanga impendwa ya makwebo ayo mwingacita.

Tantikeni amakwebo ayengapwisha ukukabila kutantikwe pa mulu

Cikankala ukuba abacenjela ilyo muletontonkanya pa bukwebo bumo. Bushe kuti mwacenjela shani?

Ifi fipeelwe pesamba efintu ifingamutungululako ukuba shimakwebo musuma:

- ✓ Moneni ifintu ifikabilwa lelo tefisangwa kuli iyo incende
 - ✓ Ishibeni uko mukafumya indalama sha kubomfya muli ubo bukwebo
 - ✓ Ishibeni ifyo mukalatungulula ubo bukwebo
 - ✓ Ipekanyeni ukucita ifintu ifyayafya kabili no kuipekanya ukupwisha amafya yengesa; elyo no
 - ✓ Kuleetako ifintu ifipya pakuti mwacimfya abo mulecimfyanya nabo mu bukwebo.

Cikankala kabili ukwishiba amakwebo yengacitwa mu citente cenu ukupitila mu kulolesha pafyo indalama shisa mu citente, ifyo shifuma mu citente nefyo shikala mu citente. Nga cakuti indalama ishingi shilefuma mu citente, ninshi cilepilibula ukuti ubunonshi tabuli bwino lelo indalama ishileisamo no kushinguluka mu citente cilangililo ca mikalile isuma. Ici kuti calondololwa ukubomfya icibombelo icitwa ukuti imbeketi iilesuuma atemwa imbeketi ya fipunda:

Cikankala ukukaana cita amakwebo ayaleeta amafya ku bantu nangu ku ncende ya shinguluka. Tantikeni amakwebo nayambi nombamba uno muku tantikeni amakwebo ayengaleeta ubwafya ku muntu atemwa ukonaula imyumfwanine ya lupwa atemwa icitente ne mikalile isuma.

Cifwile ukukonkomeshiwa ukuti ilyo muletontonkanya pa bukwebo bwakucita, cikankala ukusalulula bwino amakwebo yakucita ilyo tamulaya pantanshi. Umusango umbi imisalile ya bukwebo inga leetelamo abwafya nilyo bwaonaula ubucindami bwa muntu no konaula incende yashinguluka.

Bushe ni mumisangonshi amakwebo mutantike pa mulu yonawilamo ubucindami bwa muntu?

Lolesheni pa citente cenu. Makwebonshi mulemona ayengaleeta amafya ku mikalile isuma iya bantu atemwa icitente?

Cikankala ukumona ukuti ubukwebo umuntu alecita tabuleonaula imikalile isuma iya bantu. Pa makwebo mwacitantika ayengaleeta amafya nalimo mwacitatikapo amakwebo nga ukushitisha imiti ikolu nangu ifintu fimbi ifingapwisha umutende wa bantu ifingalenga baambula amalwele atemwa ayengaleeta amalwele ya kupena atemwa amakwebo ayanoula incende.

3.4. Ukupituluka mu Milimo ya Bukwebo Umuntu Alecita

1. Finshi nshitisha atemwa mulimonshi mbomba? Bushe ifintu nshitisha atemwa umulimo mbomba kuti fyaleeta amafya ku bantu bambi?

2. Bushe bakashitoma bandi ni baani?

3. Nishinga mposa muli ubu bukwebo kabili nishinga mpanga?

4. Milimonshi imbi iyo mbomba?

5. Mafyanshi nakwata mu bukwebo bwandi?

6. Finshi ndemona ifyo ningacita pa kuwamyama amakwebo yandi?

1. Lolesheni pa bukwebo mucita no kumona nga cakuti bukwebo ubusuma kubantu ne ncende atemwa bulaleeta amafya ku bantu ne ncende mwikalamo.

2. Tontonkanyeni panshita mwatendeke ubo ubukwebo. Cinshi mwasalile ubo ubukwebo?

3. Ni ntampuloshi mwakonkele pakutampa ubo ubukwebo?

3.5. Ukupekanya Amakwebo no bukankala bwaba mu kupekanya

Bushe ukupekanya cinshi?

Ubwafya Bwakwa Ian Makuki

Ba Ian Makuki bekala mu mushi mwa Mumba ku Mungwi. Balikwata italanta lyakulenga, balalenga bwino ifintu kabili kuti balenga umuntu uwakuti amonekafye ifyo aaba. Basalile ukubomfya uyu mulimo mukupanga indalama ukupitila mu kulenga abantu mu mushi wabo. Balengele pa mapepala no kuyakakatika mu ncende sha cintu bwingi shonse mu mushi. Pali cila cikope babikilepo ishina yabo nefyo abantu abalefwaya ukubalengelako bengabasanga. Apa nombamba napapita no mwaka umo. Ukufuma pali iyo inshita tapaaba umuntu nangu umo uwaisa ukuti alefwaya ukumulengelako icikope.

1. Bushe bwafyanshi bwakwete ba Makuki?

2. Mulemona ati finshi ba Makuki balingile ukucita?

Tontonkanyeni pa bukwebo ubukalamba bumo mwaishiba ifili nga *Lafarge, Coca-cola* nangu kampani ipanga insapato *Bata*. Bushe mulemona ukuti aya makwebo yatendekefye ayakalamba ayasangwa mu matauni yonse mu Zambia; aya mu matauni ya fyalo fimbi mu Africa na mu ncende shimbi isonde lyonse? Nakalya! yatampile nga utumakwebo utunoono nomba pali leelo yalikula no kusangana isonde lyonse mukushitisha ifipe abantu bakabila. Kuli aya amakampani kulabomba abantu abengi nganshi kabili balasunga ne ndupwa shabo pa mulandu wa kubomba kuli aya amakampani.

Mulemona ukuti finshi fyalengele ukuti abeene ba aya amakampani bayakusha ukufika apo yafika? Icintu cimo ico abantu abacita no kutungulula amakwebo bwino baishiba kupekanya. Cikankaala ukupekanya pantu kulafwilisha abantu ukwishiba umusango wa bukwebo balingile ukutampa, uko bafwile ukutwala ubo bukwebo, indalama shifwile ukuposwapo nelyo ubukwebo bukatampa ukuleeta pulofeti.

Ukupekanya amakwebo kulafwilisha shimakwebo ukutantika bwino amatontonkanyo yakwe no kulanga bwino-bwino ifyo ubukwebo umuntu alepekanya ukutampa bukabomba. Ici cilepilibula ukuti ilyo ubukwebo tabulatendeka mufwile,

- ✓ Ukwishiba ifyo ubukwebo bwenu bukafikilisha.
- ✓ Ukwishiba ifyo mukacita pa kufikilisha ifyo mupekenye.
- ✓ Ukwishiba bwino-bwino ifilekabilwa pakuti ubukwebo bwenu bufikilisha ifyo mufwaya.
- ✓ Mwaishiba ubusuma elyo na mafya ya muli ubo bukwebo no kwishiba fyo mukapwisha amafya elyo no kunonkela mu busuma bwa ubo bukwebo.

Inshita ingapoosa pakupekanya ikonka no musango wa bukwebo elyo ne fintu umwine wa bukwebo alefwaya ukufikilisha. Cikankaala ukwishiba ukuti uku kupekanya kuti kwa pitulukwamo ilyo ubukwebo bulekula kabili munshita shimo ubukwebo bulatwalilila nga umwine uwatampile ubukwebo alifwa. Amakwebo twa cilumbila pakutampa coca-cola na Bata efilangililo fimo ifya makwebo ayatwalilila nangu abeene abayatampile balifwa. Ni pali uyu mulanduabela icikankala ukupekanya ubukwebo pakuti mwapekanya ifyo bukakula, ukumona ifyo bulebomba elyo noko buleye.

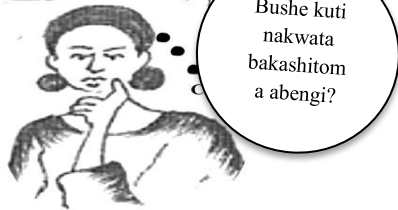
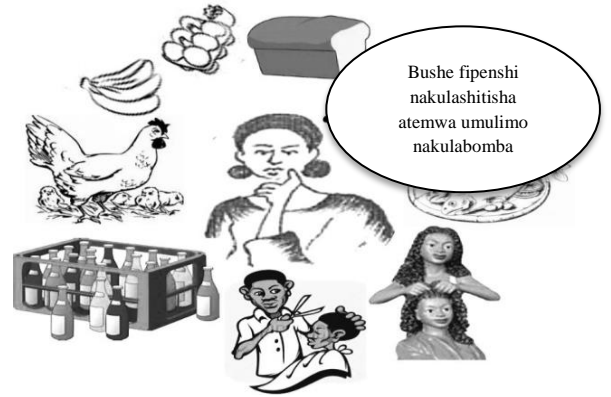
Itampulo sha kukonka mukupekanya amakwebo

Kwaliba intampulo ishikonkwa ilyo mulepekanya ukutampa ubukwebo nangu ukukusha ubukwebo bwenu. Cila lutampulo lwalikwata ameepusho ayengamwafwa ukumona nga cakuti ubukwebo bwenu kuti bwaba ubusuma. Lolesheni pantampulo shipeelwe pesamba

no kwasuka cila lipusho lipeelwe pali cila lutampulo. Cikankala ukuti lyonse tuleibukisha ishi ntampulo pakuti tuletungulula bwino amakwebo.

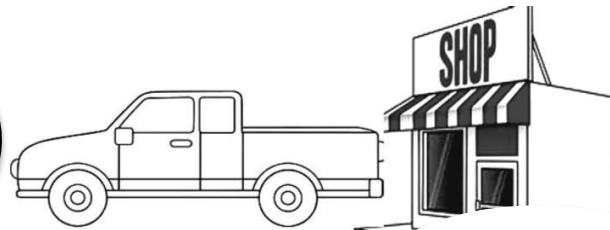
a) ifipe fyandi / umulimo

- ? Bushe fipenshi nakulashitisha / umulimo nakulabomba?
- ? Bushe mfwile ukukusha ubukwebo nakwata kale nangu mfwilefye ukutampa ubukwebo ubupya?
- ? Fintunshi ifyabula ku ncende kuno?
- ? Milimonshi mbomba bwino, iyo naishiba ukucita ukucila bambi?

b) Bakashitoma bandi

- ? Bushe bakashitoma bandi bakaba ni baani?
- ? Bushe bashita shani ifintu?
- ? Bushe bekalakwi?
- ? Miiku inga bashita ifintu kabili ni lilali bashita?

- ? Bushe bakalashita finga? (ubwingi, impendwa ya fipe nkalashitisha)
- ? Finshi bakashitoma bandi batontonkanya pa fipe fyandi atemwa umulimo wandi?
- ? Bushe makanshi bakwete ayakushita?

c) Ifibombelo no mutengo wafiko

- ? Bushe fibombelonshi ndekabila?
- ? Bushe nishinga nkapoosapo pa kufishita?
- ? Bushe kuti nafisangakwi?

Icitabo pa kutungulula kwa makwebo ukwayanguka

d) Ifyakubomfya elyo ne ndalama sha kubomfya mu makwebo

- ? Fyakubomfyanshi ndekabila?
- ? Bushe nishinga mfwife ukupoosapo?
- ? Nishinga mfwife ukupoosa pa malaiti, amafuta, imyendele, ukongola bakashitoma, ukusonkela icikuulwa elyo na pa fintu fimbi?
- ? Bushe cipendonshi mfwife ukubika icakuifolesha pa mulimo ndebomba?

e) Pulofeti yandi

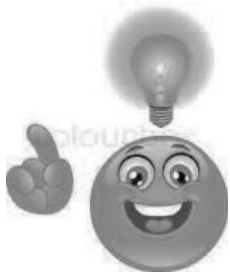
- ? Bushe ni shinga nkapanga nga pulofeti?
- ? Bushe nkalashitisha shinga?
- ? Bushe abo ndecimfyanya nabo bashitisha pali shinga?
- ? Bushe nkapanga pulofeti iikulu icakuti nkekala bwino?
- ? Nga cacuti nakushako atemwa ukucefyako umutengo bushe nkapanga pulofeti ndekabila?
- ? Bushe pulofeti ii ikatwalilila?
- ? Bushe ukupekanya kwandi pa mishitishishe na pa indalama shikapooswapo filelanga shani?
- ? Bushe ukupekanya kwandi pa mingilile ne mifumine ya ndalama kulelanga shani?

f) Indalama sha kutampila amakwebo (kapito)

- ? Bushe nkafumyakwi indalama shilefwaikwa?
- ? Pali ici cipendo nishinga nkwetepo nemwine?
- ? Ni shinga ningakongola kabili ni kuli baani nkakongola?
- ? Ni lilali mfwife ukukongola
- ? Bushe ukupekanya kwandi pa mingilile ne mifumine ya ndalama kulelanga shani?

Ifyo mwalaasuka aya meepusho efikatungulula imibombele yenu. Cikankala ukuba abacishinka ilyo muleasuka amepusho. Nga cakuti tamwishibe amasuko ya mepusho yamo, cawama ukwipusha balupwa lwenu, ifibusa Atemwa ba shimakwebo abakokola mu makwebo?

Nga kuti mwakwanishi moneni ifyo bashikwebo ababomba bwino batungulula amakwebo Atemwa belengeni ifitabo ifyalembwa pa bubwebo mulefwaya ukutampa Atemwa kuti mwaya sangwa ku masambililo ya kukanshiwa mu fipande umo amasuko yenu yashiciba bwino.

Nga cakuti na musekela mu masuko lyena muli no kusala nga cakuti kuti mwacita ubo bukwebo, kabili kuti mwaya pa lutampulo lwakonkapo. Nga teifyo, tontonkanyeni pa bukwebo bumbi!

Ukulolesha pa ndalama shilebikwa mu bukwebo na pulofeti ilefumamo

Inshila iisuma saana iyakumwenamo nga cakuti ubukwebo bukaba ubusuma kulolesha pa ndalama shikabikwa mu bukwebo eflyo na pulofeti ikafumano. Ifilembelwe pa mali nafilondolola mu kusupawila ifipe mukaposapo indamala no kupenda nga cakuti ubukwebo bukamupeela pulofeti nangu iyoo. Ici cicitwa ukupitila mu kutantika ifintu fyonse mukaposapo indalama pakucita ubo bukwebo. Icabili mufwile no kutantika amafya ubo bukwebo bwingashingwana nayo pantu kuti yafulunganya imishitishishe ya fipe fyenu Atemwa imibombele yenu. Ilyo mwasanga icipendo ca ndalama ishikapooswa mulu ubu bukwebo, mufwile ukufumya ici cipendo mu cipendo ca ndalama mukashitisha ifipe.

Icipendo ca ndalama calashala ninshi e pulofeti. Natumone pa mulimo wabombele abalesendelemo ulubali muli aya masambililo ku Chongwe. Baloleshe pa ndalama shali no kupooswa mu bulimi bwa 1 hekita ya mataba elyo na pulofeti ikafumamo mu mwaka umo.

Ilyo tabalatendeka umulimo, abalesendamo ulubali baatile ubukwebo bwa mataba ulya mwaka bwali bwino pa mulandu wa busomboshi ubusuma. Nomba panuma ya kulolesha pa ndalama shalinokubikwa muli ubu bukwebo elyo na pulofeti yali no kufumamo, abalimi tabali no kusangamo pulofeti iikulu panuma ya kushitisha.

UKUOLESHA PA NDALAMA SHILEBIKWA MU BUKWEBO NA PULOFETI ILEFUMAMO

- 1. Tantikeni indalama muleposapo pa kucita ubukwebo bwenu (pamo nga ifyakubikamo, ifyakubomfya pa kupanga, imyendele, ababomfi ne fyakulongamo) sansheni indalama muleposapo.**
- 2. Pendeni indalama shilefuma mu kushitisha**
- 3 Fumyeni icipendo mwaposele mu cipendo mwashitisha**
- 4. Moneni nga cakuti mwalipangile pulofeti, ifipendo filifye ifyalinganafye atemwa mwapangile ubuluse (tamwapangile pulofeti)**
- 5. Lolesheni pa mafya ayengafulunganya ubukwebo bwenu (ayo mwa cetekele ukucitika/nayo mushacetekele ukucitika ilyo mulecita ubukwebo bwenu.**
- 6. Salenipo nga cakuti ubukwebo nabulinga ukutwalilila nangu iyoo**

**UKULOLESHA PA INDALAMA SHIKAPOSWA MU BUKWEBO NA
PULOFETI IKAFUMAMO**

Impendwa	Icipe	Ubwingi	Umutengo wa cimo (K)	Umutengo wa fyonse pamo (K)
INDALAMA SHIKAFUMA MUKUSHITISHA				
1	Amataba	30*50kg	60	1,800.00
INDALAMA SHIKAPOSWAPO				
2	Imbutu	4*20kg	125	500.00
3	Umufundo wa panshi "D"	4*50kg	300	1,200.00
4	Umufundo wa pa mulu	4*50kg	285	1,140.00
5	Umuti wa nseku uwa kubalilapo	Amabotoolo 4	85	340.00
6	ukulima	1 hekita	Ukulipila yonse pamo	600.00
7	ukubyala	1 hekita	Ukulipila yonse pamo	200.00
8	Ukusansa umuti	1 hekita	Ukulipila yonse pamo	40.00
9	Umuti wa nseku uwa cibili	amabotolo 4	85	340.00
10	Ukusansa umuti	1 hekita	Ukulipila yonse pamo	40.00
11	ukusombola	1 hekita	Ukulipila yonse pamo	400.00
12	imyendele	Ifikocikala 5	40	200.00
13	ukutongola	40*50kg	3	120.00
14	Amasaaka ya kupakamo	40	2.50	100.00
15	abakulonga	30	1	30.00
16	imyendele	30	5	150.00
INDALAMA SHIKAPOOSWAPO SHONSE PAMO				5,400.00
(Indalama shikafuma mukushitisha: K1,800) – (Indalama shikapooswa: K5,400) = (3,600.00)				

Icitabo pa kutungulula kwa makwebo ukwayanguka

Amafya yengasangwamo:

- Icilala
- utushiishi
- Ilyeshi (ukubundidwa)
- Ukwaluka kwa mutengo
- Ukukaana kwata ubumi busuma (ukulwala)
- Ing'ombe ukwingila mwibala

1. Mulemona ukuti mulandunshi cabeela icikankala ukulolesha pa ndalama shikapooswa pa bukwebo elyo na pulofeti ikafumamo?

.....

2. Ni mumusangonshi ukwishiba amafya yengasangwa mu bukwebo kwingamwafwilamo mu kupekanya ubukwebo bwenu?

.....

.....

3. Landeni inshila shimo abalimi bamataba bengacefeshamo ubuluse basanga mu kushitisha amataba?

.....

.....

Icilangililo ca makwebo ya mataba icipeelwe pa mulu cilelanga ifyo twingalolesha pa fintu ifyo tushitishafye umuku umo mu mwaka. Amakwebo yamo yacitwa cila bushiku. Kabili kulaba na fintu fipooswapo indalama cila bushiku pakuti amakwebo yende bwino. Ifi efitwa ukuti indalama shakubomfya mu bukwebo isho mu Cisungu batiila **Running Costs**.

Natulololeshe petuuka lyasalaula ba Patricia Mwamba balefwaya ukwisula pa tauni lya Chinsali. Pa mulandu wakuti ubu bukwebo bukalacitwa cila bushiku, ba Patricia kuti batunganya icipendo bakalapanga cila mweshi panshita imo pakumona indalama bengapanga pali iyo inshita.

Ukupekanya indalama shikafuma no kupooswa mu bukwebo bwa Salaula pa mweshi umo

Impendwa.	ubulondondoloshi	May	June	July
Indalama shilefuma mukushitisha				
1	Ukushitisha salaula ya banakashi	6,750.00	5,250.00	7,000.00
Indalama shakubomfya mu kushita ifyakushitisha				
2	Indalama shakubomfya ukushita salaula	5,100.00	3,650.00	5,250.00
3	Pulofeti yapangwa (No.1 - No.2)	1,650.00	1,600.00	1,750.00
Indalama sha kucitila ubukwebo				
4	Ishakufolesha ababomfi (ukuifolesha)	875.00	875.00	875.00
5	Ukusonkela, amenshi, amalaiti	175.00	175.00	175.00
6	Ukusonkela pa maliketi	50.00	50.00	50.00
7	Ukulipila nsonsela ku kabungwe	25.80	25.80	25.80
8	Ukulonga	50.00	50.00	50.00
9	Imyendele (ukufuma pa mushi ukuya ku tauni)	75.00	75.00	75.00
10	Indalama sha kucitila ubukwebo shonse pamo (No.4+No.5 + No.6+ No.7+No.8+No9)	1,375.80	1,375.80	1,375.80
11	Pulofeti yapangwa yonse pamo (No.3-No.10)	274.20	224.20	374.20

- Indalama shakubomfya mukushita atemwa ukupanga ifyakushitisha endalama shiposwa pa kushita atemwa kupanga ifipe fya kushitisha. Ishi endalama ba Patricia baaposele pa kushita salaula.
- Pulofeti yapangwa yonse pamo isangwa ukupitila mu kufumya icipendo ca ndalama ca poselwe pa kushita ifipe (salaula) mu cipendo ca ndalama bakwete panuma yakushitihsa ifyakufwala.
- Indalama sha kucitila ubukwebo (shakubomfya mu bukwebo) ishi endalama ba Patricia baalebomfya ilyo balecita ubukwebo. Nga cakuti ubukwebo bwalikwata ifikuulwa ne fipe ifikalamba, indalama shaposelwepo shipendelwa ku ndalama shibomfiwa pa kushita ifyakushitisha. Lelo nangu fishitwafye umuku umo kuti fyapendelwa ku ndalama shibomfiwa mu kucita amakwebo ukukonka nefyo filepwa amaka.
- Cikankala ukulundako ne ndalama shakupeela ababomfi mu cipendo ca ndalama shilebofiwa mu kucita ubukwebo maka maka ilyo umwine wa makwebo no lupwa lwakwe ebalebomba. Ibukisheni ilyashi lyaba Christabel Napwa, tabaishibe icipendo ca kupeela abalupwa pantu tabaleifolesha abeene.

- Pulofeti yonse pamo e pulofeti ubukwebo bupanga panuma yakufumyamo indalama shonse ishaposelwe. Kuti mwapeekanya ukubomfya ii pulofeti mukukusha ubukwebo atemwa ukubika ishi ndalama mu bukwebo bumbi. Cikankala ukusala bwino ifyakubomfya pulofeti ilefuma mu bukwebo bwenu.

1. Lolesheni pa ndalama shilebikwa mu bukwebo na pulofeti ilefuma mu bukwebo mulecita atemwa mulefwaya ukucita. Moneni ukuti mulebomfya imitengo ya cine kabili iyalinga pakuti mwaishiba bwino-bwino ifikafumamo.
2. Bushe mafyanshi yengafulunganya ubukwebo musalile?
3. Ukufuma pafyo mwamona, bushe mulemona ukuti ubukwebo bukamumpeela pulofeti? Nga cakuti tabwakalemipeela pulofeti, tantikeni intampulo mukakonka pa kukaana kwata amafya ayengonaula ubukwebo bwenu ayo mutantike.

Ifyo twasambilila mu kwipifya

- Amashuko ya kucita amakwebo yabelako abantu abaishiba ukupanga pulofeti. Pa kupanga ubukwebo ubusuma, cikankala ukukonka ishi intampulo - **ukupanga, ukupekanya no kubomba.**
- Ukulolesha pa ndalama shilebikwa mu makwebo na pulofeti ikafumamo kulafwilisha ukushiba nga cakuti ubukwebo bukalapanga pulofeti nangu iyoo.
- Pulofeti yapangwa yonse pamo kuti yasungwa/ukuilundulula atemwa ukuibika mu bukwebo bumbi pakufusha inshila sha kupangilamo indalama.

4.0. MALIKETI ELYO NO KUSHITISHA

3.1. Tantikeni ifintu mulemona pa cikope icili pa muulu:

Ukufuma ku masuko mwapeela kuti mwaishiba ii incende ni maliketi. Imibeele imo iilondolola maliketi ni ii:

- **Incende:** ni ncende apo abantu bakabushanya no kushitishanya ifintu.
- **Abakushita:** yalikwata abantu abalefwaya ukushita ifintu atemwa ukubabombelako imilimo imo.
- **Abakushitisha:** yalikwata abantu abaleshitisha ifipe atemwa abalebombela abantu imilimo.
- **Fipe fyakushitisha/imilimo:** ilakwata ifileshitishiwa
- **Indalama:** ishibomfiwa pa kushita.

Nga ifyo mulemona pa cikope pa mulu, pali abantu abengi abaleshitisha ifipe no kubombela abantu. Bamo baleshitisha ifipe fimo fiine. Pa maliketi kashitisha afwile ukukalabana pakulembula abantu abakwisa shita ifyo aleshitisha.

Amakwebo ayabomba bwino yashitilila pa bwingi bwa fipe baleshitisha atemwa imilimo balebombela abantu.

Moneni ulutampulo lwa cibili mukupekanya amakwebo. Cikankala ukwishiba abakaba bakashitoma benu, bushe bakafumakwi no kwishiba nga kuti bakwanisha ukushita ifipe pa mutengo mubikile. Ici cikamipusushako mu kukaana kwata ubuluse elyo na mafya mu makwebo yenu. Ni pali uyu mulandu amasuko ku lutampula lwa cibili mu kupekanya amakwebo yafwaya ukuti mwaishiba bwino ifyo muketa no kongola bakashitoma ukwisa mu kushita ifipe fyenu. Ici citwa ukuti *marketing* mu cisungu. Ukushitisha kwa iminina pa kwishiba ukukabila kwa bakashitoma elyo no kubapeela ifyo balekabila elyo mwapangapo ka pulofeti.

Ituuka lyaba Moses Chanda

Ba Moses Chanda bekala mu mushi mwa Seelu ku Kasama. Balyupa kabili bali na baana babili. Panuma ya kushitisha imbalala no kupangamo ka pulofeti, ulu lupwa lwasalile ukwisula akalituuka. Ba Moses Chanda taabashininkishe ukuti ukwisula ituuka lyali litontonkanyo ilisuma. Bali mwene amafya yalipitamo abeena mupalamo wabo ba Maliya Bwalya. Ba Maliya tabaleshitisha saana iyoo. Tebantu abengi abaleingila mwituuka lyabo. Abengi baaleshita ifipe ukufuma ku tauni ku Kasama. Nga cakuti ba Moses Chanda baipusha abantu ico tabashitila mwituuka lyaba Maliya Bwalya, balanda ukuti mwituuka lyaba Maliya tamusangwa ifintu bakabila ifikankala nangula filakosa umutengo. Kabili ituuka taliba ilyaisulwa ishita inshingi elyo ifipe bakwata tafiba ifisuma nangula ifyakosa. Ilyo babepwisha nga cakuti kuti batendeka ukushita mwituuka ilili kwa seelu nga cakuti aya mafya yalipwile, abantu bonse baatile kuti batemwa nganshi pantu balapoosa indalama inshingi ukuya kutauni ilyo lyonse balekabila fimo. Ba Moses balaile abantu ukuti bali no kwisula ituuka umo umukalaba ifipe abantu bakabili kabili pa mutengo uwalinga. Kabili ba Moses baliipusha ukupandwako amaano ukufuma kuli bashimakwebo abapaleme kuli ii ncende pa mafya no busuma bwa kwisula ituuka. Panuma ya kulolesha pali ifi fyonse, Ba Moses baasalile incende iisuma iyakukuulapo ituuka. Ituuka lyabo ilipya lyalikwete bakashitoma abengi. Ba Maliya cabibapapushe. Tabaishiba inkama yakwete ba Moses.

1. Finshi fyalengele ukuti ituuka lya ba Maliya lilekwata bakashitoma abanoono?

- -----
2. Nikwi ba Moses bafumishe iyashi ilyabafwilishe ukutampa ubukwebo bwabo?

- -----
3. Bushe ba Moses baabomfeshe shani ili ilyashi?

Icintu cimo twangasambilila kuli ba Moses Chanda cakuti balikwete inshita yakufwailisha no kwishiba abakaba bakashitoma wabo elyo no kwishiba ifyo bakabila. Baliloleshe pali maliketi ya fipe fyabo pakwishiba ifyo abantu mu citente cabo bengatemwa ukushita ukupitila mukumona ifyo amakwebo yambi yalebomba, ukwipusha abantu ifyo baalekabila no kumfwa kufyo baalekabila, elyo nefyo baalelanda pafipe ba Moses balefwaya ukushitisha. Ici citwa ukuti ukulolesha pali maliketi cilafwilisha shimakwebo ukwishiba ifishinka pali ifi:

- Bushe fipenshi nkalashitisha/mulimonshi nkalabomba
- Ni baani bakaba bakashitoma bandi
- Ni nshitanshi kabili miku inga bakashitoma bakashita ifipe
- Mutengonshi ifipe fikakwata
- Ni baani ndecimfyanya nabo
- Mutengonshi abo ndecimfyanya nabo baleshitishishapo

Ukufwailisha ifishinka pa mishitishishe atemwa maliketi kuti kwabomfiwa mukupekanya imishitishishe (maliketi pulani) iingamitungulula ifyakwita ku bukwebo bwenu. Mukushitisha mwaba:

- Ukusala ubukwebo ubushintilile pa kukabila kwa bantu.
- Ukuleka abakaba bakashitoba baishiba ubukwebo bwenu.
- Ukwishibisha bakashitoma pa fipe muleshitisha atemwa umulimo mulebomba.
- Ukumona ukuti ifipe muleshitisha / umulimo filesangwa pa ncende iyayana.
- Ukumona ukuti ifipe muleshitisha/umulimo filesangwa pa nshita iyayana.

- Ukumona ukuti ifipe / umulimo fili ifyaemba kabili ifilelebula kashitoma.
- Ukumona ukuti ifipe/umulimo fili ifyatemwikwa atemwa ukupusana ukucila fimbi.
- Ukubika umutengo uusuma pakuti abantu balekumanisha ukushita lelo uwakuti mulepangamo pulofeti.

Ukupekanya kwa mishitishishe ukusuma takupelelafye pakwita abantu ukwisa mukushita ifipe fyenu lelo mufwile ukumona ukuti mwafikilisha ukukabila kwabo.

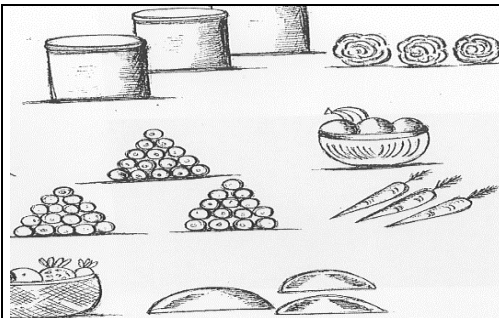

Bakashitamo ecintu icikankala saana mu bukwebo bonse. Nga cakuti tabapelwe ifintu balekabila, pa mutengo benga kwanisha no kupeelwa umucinshi ninshi kuti bashita kuli bashimakwebo bambi. Bakashitoma nga basansamuka ninshi mukashitisha ifipe ifinga no kukwata pulofiti iikulu.

Ifipande fyaba mu kushitisha (ifyo batiila 4 Ps mu Cisungu)

Kwaba ifipande fine (4) ifinga twafwilishako ukwishiba ifyaba mu kushitisha. Ifi fipande efyapanga impanda sha mukushitisha. Moneni ifilembelwe pali cila cipande no kwasuka ukukonka no bukwebo mulefwaya ukutampa nangu ubo mucita. Amasuko yenu kuti yamwafwa ukushitisha ifipe fyenu/ atemwa imilimo mubomba.

Ifipande fine (4 Ps)

 <p style="text-align: right;">Ifipe (Product)</p>	 <p style="text-align: right;">Umutengo (Price)</p>
 <p style="text-align: right;">Incende (Place)</p>	 <p style="text-align: right;">Ukungola (Promotion)</p>

Icitabo pa kutungulula kwa makwebo ukwayanguka

Ifintu fimo ifyaba mu fipande 4 ifya mukushitisha

IFIPE: Ukushitisha ifipe ifilekabilwa/ukubomba umulimo uulekabilwa

- Tontonkanyeni pa bukwebo (ubwakushitisha ifipe nangu ukubomba umulimo) ubo mulefwaya ukuibimbamo.
- Fwailisheni pa mishitishishe pakuti mumone ifipe atemwa imilimo bakashitoma bakabila, ubwingi bwa fipe bakabila, inshita bafikabila no mulandu bafikabilila.
- Inshibeni nga cakuti kwaliba abantu abashitisha ifipe fimo fine atemwa ukubomba umulimo umo wine kuncende mwikala, ifyo fipangwa, umutengo, no kwishiba nga cakuti abantu balifitemwa nangu iyoo.
- Nga cakuti nimwe mupanga ifyo ifipe, lolekesheni pako mwingasanga ifyukubomfya ifisuma.
- Nga cakuti mulakungula no kushitisha, mufwile ukwishiba ukwakusanga ifipe ifisuma pa mutengo uusuma.
- Mufwile ukwishiba impedwa atemwa ubwingi bwa fipe mufwile ukupanga atemwa ukushita.
- Mutwalilile ukumona ukuti ifipe muleshitisha fyawaminako.
- Wamyeni inshila shakulongelamo ifipe.
- Kwateni inshila iisuma iyakulongelamo ifipe.
- Pangeni ifipe fyenu/umulimo mubombela abantu ukuba uwapusanako kuli fimbi. Sungeni ifipe fyenu ifyabusaka.
- Sungeni ifipe fyenu ifyabusaka.

INCENDE: Ukufisha ifipe fyenu kuli bakashitoma

- fwailisheni uwingashitisha bwino ifipe/umulimo. fwailisheni nga cakuti cawamapo ukushitisha ifipe kuli bakashitoma atemwa ukukungwisha. Musangonshi wa suminishiwa kabili uulepeela pulofeti?
- Tunganyeni indalama shikaposwa pamyendele pakutwala ifipe kuli bakashitoma.
- Moneni ubusuma bwingaba mukubombela pamo na bashimakwebo bambi abacita amakwebo yamo yene.
- Saleni inshila iisuma iyakusalanganishishamo ifipe: cila ng'anda, pa maliketi, mumatuuka, nafimbipo.
- Fwailisheni inshila ishakusungilamo ifipe ishampusana-pusana elyo ne ndalama shingapowapo.

UMUTENGO: Ukupingula umutengo uwalinga pa fipe fyenu/umulimo mulebomba

- Ukupenda bwino indalama mupoosa pa kucita ubukwebo bwenu.
- Ukutunganya pulofeti mufwile ukupanga.
- Ukulolesha pa mutengo wabo mu cimfyanya nabo.
- Ukutontankanya ukubikako umutengo uwaibela panshita shimo (Munshiku sha mwikalwe, ukukungwisha, pa kongola, ukubweseshako umutengo abaleshitisha ifingi)
- Ukubiika umutengo ukukonka ubusuma bwa fipe.
- Ukubika umutengo ukukonka umusango wa milipilile icilangililo, ukukushako umutengo nga mulekongwasha.
- Ukucefyu umutengo pakwita bakashitoma lelo uwakuti kuti mwapanga pulofeti.
- Esheni ukucefyako indalama mupoosa nga cakuti bakashitoma tekuti bakwanishe ukushita pa mutengo ukukulu. Nga cakuti tekuti mucefyeko indalama mupoosapo, kuti mwacinja ifipe / umulimo mubombela abantu.

UKONGOLA: Ukwita bakashitoma ukuti baleshita kuli imwe

- Ukufwaya inshila sha kwishibishishamo bakashitoma pa fipe mukwete atemwa pa milimo mubomba. Kuti mwacita ifi ukupitila mu ukubika fishibilo ifyayemba, ukutangata bwino bakashita, ukubomfya amakaati, ifipepala nafimbipo.
- Ukusala inshila sha kwitilamo bakashitoma ishili nga ukutantika ifipe munshila usuma, ukulembapo umutengo, ukulanga ubusuma bwa cipe atemwa umulimo tubomba, ukulanda ifyo icipe cibomba atemwa ukulondolola umulimo mubomba.
- “Bakashitoma nga basekela mu fipe fyenu balongola abantu bambi”. Balaya mukushimika. Moneni ukuti mwaseshesha bakashitoma ukupitila mukubashitisha ifipe ifisuma, ukubabombela bwino, ukubatangata bwino, ukumwentula, ukukwata icishinka no kucetekelwa, ukukutika kufya balelanda pa makwebo yenu.
- Imifwalile, ubusaka ne mibeele isuma iyaba kashitisha.
- Nga mwalikwata ituuka - ukutantika bwino kabili umuli ulubuto, umwabusaka. Ukubika ifipe mabumba, ukuleka amashelufu yamoneke ukwisula, ukulangisha kuntanishi ya ifipe, ukulanga umutengo bwino-bwino, ukubiika ifipe apo abantu bengafimona, ukubiika ifipe ukulungatana na pamenso ya bakashitoma.

- Ukuleka bakashitoma baesha ifipe pamo nga ukumfwa ifyo fyumfwika, ukupeelapo fimo ifyakwasha.
- Ukulangilila ifyakufibomfya.
- Ukwishiba bakashitoma nefyo bakabila. Bamo baaba abapamfiwa lyonse, bamo balitemwa imibeele imo nafimbipo.
- Ukubomfya inshila sha kaulaula nga kuti mwakwanisha ukulipila umutengo (ukusabankanya pa cilimba).

Pa kumyafwilisha ukwasha ifyo mwasambilila muli ifi fipande 4, bombeni umulimo wa kufwailisha pa mukwebo yasangwa ku citente mwikalila. Moneni imicitile ya beene bamakwebo elyo naba bomfi babo.

1. Ni muli finshi babomba bwino saana nomo bashibomba bwino?

2. Finshi filenga ukuti umuntu asale ukushita ifintu fimo?

3. Ipusheni bashimakwebo amafya bakwate mu mishitishishe ya fipe fyabo atemwa mu mulimo babomba.

4. Tantikeni ifintu mwakulaya mu kulolekeshapo pa makwebo muletandalila. Congeni nga cakuti nababomba bwino pali cimo elyo nga tababombele bwino mukomeshe.

Ifyakumonapo	Amatoni	
	√	×
1. Bushe ifipe fyatantikwa shani no kulangishiwa?		
2. Bushe abaleshitisha bafwele shani?		
3. Bushe abaleshitisha batangata shani bakashitoma?		
4. Ubusaka (kunse na mukati)?		
5. Bushe ifipe fyapakwa shani kabili bushe fisuma?		
6. Incende babikapo ifipe, iilemoneka, ukwita abantu		
7. Bushe imitengo ya fipe yalilangishiwa?		
8. Bushe incende ukwabeela ituuka yaba shani?		

9. Bushe abalishitisha balalondololapo fimo pa fipe atemwa ukulangishapo ubulondoloshi?		
10. Bushe kwaliba ukongala ukucitwa pa cipe icili conse?		
AMATONI YONSE PAMO (ukufuma pali 10)		

Ukubomfya ifikomo fya fipande 4 ifya mukushitisha, landeni ifyo bengawamya umo bacikwata ×.

Pa kukaana kwata amafya ayo mwacimona mu makwebo ayo mwatandalile, pesamba pali ifyo mwingakonka pakuti mwapekanya pulani ya mishitishishe yenu. Moneni ukuti mwakonka ifipeelwe pakuwanya imishitishishe yenu.

1. Pekanyeni ifyakubomba mu bukwebo bwenu ukufika pa myeshi 6.
2. Lolesheni pa fipande fyonse 4 ifyaba mukushitisha.
3. Lembenifye ifyo mulemona ukuti kuti mwakwanisha ukucita.
4. Esheni ukubalilapo ukupwisha amafya ayapamfishe.
5. Moneni libili-libili ukuti mulekonka ifyo mwapekanya. Cintu icisuma ukucita ifi cila-Mulungu.
6. Kuti mwakakatika ifyo mwapekanya pa cibumba pakuti cayanguka ukufimona.
7. Cilifye bwino ukukwata impekanishe ya mishitishishe (maliketi pulani) iyo mwingacinja. Limbi kuti mulepitulukamo cila mweshi no kuyalula ukukonka ukukabila kwa bakashitoma benu.
8. Moneni mu citabo icapa kutungulula ubukwebo.
9. Bombeleni pa fintu fyonse mwapekanya.

Imipekanishe ya mishitishishe (maliketi pulani)

Ishina: _____

Umusango wa bukwebo: _____

No.	Bwafyanshi?	Kuti napwisha shani ubwafya?	Naani enga pwisha bwafya?	Ni lilali mu kapwisha ubo bwafya?
1.				

2.				
3.				

Ifyo twasambilila mu kwipifya

- Cila bukwebo bushitisha ifipe/umulimo pa maliketi. Maliketi ni ncende apo abaleshitisha bakabushanya ifipe / imilimo yabo ne ndalama sha baleshita (atemwa ukushitishanya konse uko basuminishanya)
- Ukulolesha pa mishitisha (maliketi) kulalenga umuntu aishiba abakaba bakashitoma bafipe/umulimo adefwaya ukulashitisha.
- Bakashitoma ecintu icikankaala saana mu bukwebo bonse. Kashitoma nga asansamushiwa ninshi mukalashitisha ifintu ifingi no kupanga pulofeti iikulu.
- Ukulolesha pa mishitishisha kulenga ukupekanya ifyo mukalashitisha icaba icikankaala mu kupekanya ubukwebo.
- Imishitishisha isuma tailetafye bakashitoma abakushita ifipe lelo ilenga no kuti balesekelamo no kusansamuka.

5.0. AMAANO YAYANGUKA AYAKUTUNGULWILAMO AMAKWEBO

4.1. Tontokanyeni pa micitile imo mucita pa ng'anda pa kusunga no kutungulula bwino ing'anda.

1. Lembeni umulandu mucitila ifyo mutontokanyepo?

2. Tantikeni ifibombelo ne fintu fimbi ifyakubomfya ifikabilwa pa kubomba umulimo musalile.

3. Lembeni ifintu ifyalekana-lekana ifyo mucita pa kupwisha uyu mulimo.

Pesamba pali amasuko yapeele ba Ruth Namfunkwe abekala mu Mushi mwa Sekela ku Mbala:

1. Umulimo umo uubombwa pa ng'anda kwikipila ulupwa ifyakulya. Umulandu tubombela uyu mulimo kumona ukuti ulupwa nalukwata ifyakulya kabili nalukwata ubumi busuma pakuti tabalwele amalwele.
2. Ifibombelo ifilekabilwa pa kwipika ni ifi: incende ya kwipikilapo, ifipe fyakubomfya, amalasha, imbabula indalama shakushita ubunga, umunani, amafuta, umucele, tomato, onyoni ne fintu ifyakubomfya fimbi.
3. Imilimo iibombwa pa kwipika ifyakulya ni ii ukushita ifyakulya filekabilwa, ukuwamya ifipe fyakubomfya, ukuwamya incende ya kwipikilapo, ukukosha umulilo, ukunaya ubwali no kwipika umunani no kumona ukuti abalupwa bonse maka-maka abaice bali pa ng'anda ilyo icakulya capekanishiwa.

Imilimo iyapusana-pusana iyo mwacilanda elyo neyacilanda ba Ruth Namfukwe kuti yalondololwa ukuti ukutungulula ing'anda. Ukutungulula mibomfeshe isuma iya bantu, indalama, ifibombelo elyo ne nshita. Umuntu uulebomba umulimo wa kutungulula no kusakamana ifintu etwa ukuti *manaja* (*manager*). Umulimo wakwa manaja kupekanya, ukubika ifintu pamo, ukukondenkanya no kulungika.

Nifwe bamaneja bafintu ifyo tulesunga. Inshita ecintu cimo icishibomfiwa bwino. Cikankaala ukubomfya bwino ifibombelo.

Pakuti mwishibe ifyo mubomfya inshita, lembeni ifyo mucita mu mulungu umo ukutampafye ilyo mwabuuka mpaka ukuya mu kusendema, tantikeni insa mupoosa pali cila mulimo ukubikapo ne nshita mupoosa pa kutuusha ne nshita mupoosa pa kuisansamusha. Pali cila mulimo lembeni nga cakuti uyo mulimo muulimo mupanga fimo nangu iyoo. Ibukisheni ukuti kufwile ukubako ne nshita ya kuitangata mwebene!

JUDITH MULABI

Ba Judith Mulabi ni Banamaayo abacikashana abekala ku Nchelenge. Balyupwa balikwata na baana batatu umulumendo umo, abakashana babili. Abalume babo ni banamutekenya ababomba ku muntu umo uwakwata amakwebo ya kusende ifipe na bantu. Pa mulandu wakuti indalama shalefolo abalume tashalekumana ukubomfya pa ng'anda ba Judith Mulabi baiswile akantemba pa ng'anda.

Mwituuka lyabo baleshitishamo ifipe fya ma gulosali ifya pusana-pusana. Pa mulandu wakuti abalume babo baaleya lyonse ku tauni, caali icayanguka ukulaisha abalume ukubashitilako ifikabilwa mwituuka ukwabula abeene ukuyako. Ici calengele ukuti ituuka lileba ilyaisuka lyonse. Kabili pa mulandu wakuti ituuka lyali pa ng'andu, cali icayanguka ukubomba pa ng'anda no kumona bakashitoma.

Ilyo umwana wabo uwakulishepo atendeke Geledi 1, bawishi balemusenda no kumusha pa sukulu cila lucelo pa kupeela banyina inshita yakumona bakashitoma abesa akecelo. Nga ainuka, aleishila pamo na banankwe. Kanshi ba Judith tabalesakamana nakalya.

Lyonse ilyo ba Judith bafuma pa ng'anda baleita banyina abekala mu munshi umo wine ukwisa bamwenako ituuka. Ba Judith Kabili baliba abacenjela nganshi mu mibomfeshe ya ndalama ishifuma mu makwebo. Pa kucefyako indalama shiposwa pafyakulya fya pa ng'anda, ba Judith bulilima kaladeni ya musaalu kunuma ya ng'anda. Abalume babo balibembila icishima icipi umo batampa amenshi ya kutapilisha umusaalu. Umusaalu uushalapo nga bafumyapo uwa pa ng'anda, balaushitisha pa kantemba.

Ulupwa kabili lwaliteeka inkoko ne mbushi kabili balikwata ne bala lya mataba. Kanshi ulupwa lwa ba Judith lulakwata ifyakulya umwaka onse ukwabula ukusakamana ukubomfya indalama ishifuma mu bukwebo mu kushita ifyakulya. Ba Judith lyonse balakwata imilimo ya kubomba. Ilyo balelolola bakashitoma, ba Judith balapanga ifitumbuwa ifya kushitisha pa kantemba. Ba Judith iyonse balanda ukuti, "Insita ni ndalama",

Ba Judith balesubila ukwisula ituuka ilikalamba pa maliketi iyabeela ku ncende bekala no kwingisha umuntu uwakubafwilishako ukushitisha no kubapeelako inshita iya kutangata ulupwa lwabo.

Asukeni amepusho aya pesamba:

1. Bushe finshi ba Judith bafwaya ukufukilisha?

2. Fyakubomfyanshi ba Judith bakwata?

3. Finshi ba Judith bacita pa kubomfya bwino ifipeelwe pesamba?

Abantu

Indalama

Ifibombelo

Inshita

Cila muntu alipeelwa ifyakubomfya kabili mulimo wakwe uwa kumona ukuti afibomfya bwino. Kuti twabomfya ifyo tukwete pa kuwamya imikalile yesu, iya lupwa ne ya citente cesu.

Munshila imo ine tubombelamo imilimo iyapusana-pusana pa kusungano kutuntulula bwino ing'anda, tufwile ukucita cimo-cine pa kutungulula amakwebo yesu. Icitabo ici nacilondolola imicitile iyapusana-pusana iyo tufwile ukucita pakuti amakwebo yesu yende bwino. Ii micitile iyapusana pusana itampila pa kutontokanya pa bukwebo bwakucita, intampulo sha mukupekanya ubukwebo nokufwailisha pali maliketi ne mishitishishe ya fipe - yonse ii imicitile yaba mu kutungulula ubukwebo. Cikankala ukusambilila ukucita ii milimo pa kutwafwilisha ukutungululu bwino amakwebo yesu.

Umulandu uukankala tucitila ubukwebo kumona ukuti twapanga pulofeti. Imilandu tufwaila ukukusha icipendo ca ndalama tukwata kuti yaba iyapusana-pusana. Lelo icintu cimo twingasuminishanya cakuti tufwaya ukupangila indupwa shesu indalama ishingwi. Pa mulandu wakuti indalama tupanga mu makwebo shakubomfya pa lupwa, tufwile ukwishiba ifyo indalama shibomfiwa pa lupwa lwesu pakuti twabomfya bwino indalama shilefuma mu bukwebo.

Bwekeleni kulyashi lyaba Christabel Napwa na ba Judith Mulabi. Aba abanamaayo babili balikwata amakwebo. Umo alapanga pulofeti iikulu mu bukwebo bwakwe elyo umbi aleshupikwa mu kucita ubukwebo. Mulemona ukuti bupusanonshi buli pafyo aba banamaayo babili bacita amakwebo yabo?

Cilemoneka apabuuta tutu ukuti ba Judith Mulabi balabomba bwino ukucila ba Christabel Napwa. Pa kwafwilisha ba Christabel ukuwamya ubukwebo bwabo, kuti twabapandako amaano no lupwa lwabo ukuti bafwile bawamya ibomfeshe ya ndalama. Ulutampulo lwa kubalilapo kwishiba ifyo ulupwa lupanga indalama.

Ulutampulo 1: Indalama balekwata: ulupwa lwa ba Christabel ufwile ukutantika inshila ishapusana-pusana lupangilamo indalama.

Ulutampulo 2: Indalama mulupwa: Ulupwa lwa ba Christabel lufwile ukutantika inshila umo indalama shingekalilamo mu lupwa lwabo.

Ulutampulo 3: Indalama shilepooswa Atemwa ukufuma: Ulupwa lufwile ukutantika inshila ishapusana-pusana baposeelamo indalama.

Intampulo ishi pa mulu shitwa ukuti imyendele ya ndalama. Indalama balekwata ni ndalama bapanga ukufuma mu fipe ifyapusana-pusana Atemwa mu kubomba imilimo iyapusana-pusana pamo nga amalipilo ya pa mweshi, amalipilo pa mulimo umo babomba, ulupiya bapanga ukufuma mukushitisha ifipe Atemwa ukubomba umulimo umo.

Indalama shilepooswa ni ndalama ishilipilwa pa fipe ifilebomfiwa ng'anda Atemwa pa milimo ilebombwa pa ng'anda pamo nga ifyakulya, ifyakufwala ne fipe fya mu ng'anda; ukushita ifyakubomfya mu bulimi, ukushita ifyakushitisha, ukulipila ababomfi, mu myendele elyo nafimbipo. Cikankala ukumona indalama ishilepooswa muli ii nshila nga ifipunda. Nga cakuti ing'anda ishintilile saana pa bwafwilisho ukufuma kumbi ninshi naikwata ifipunda ifingi. Indalama ishileikala mulupwa ni ndalama ishasungwa. Ici kuti cacitwa ukupitila mu kuicitila ifintu fimo abene ukucila ukulipila bambi abakubomba uyo mulimo ifili nga ukuilimina ifyakulya ifili nga amataba, imbalala, ukuteeka inkoko, imbushi ne nkumba mu cifulo ca kushita ifi fintu.

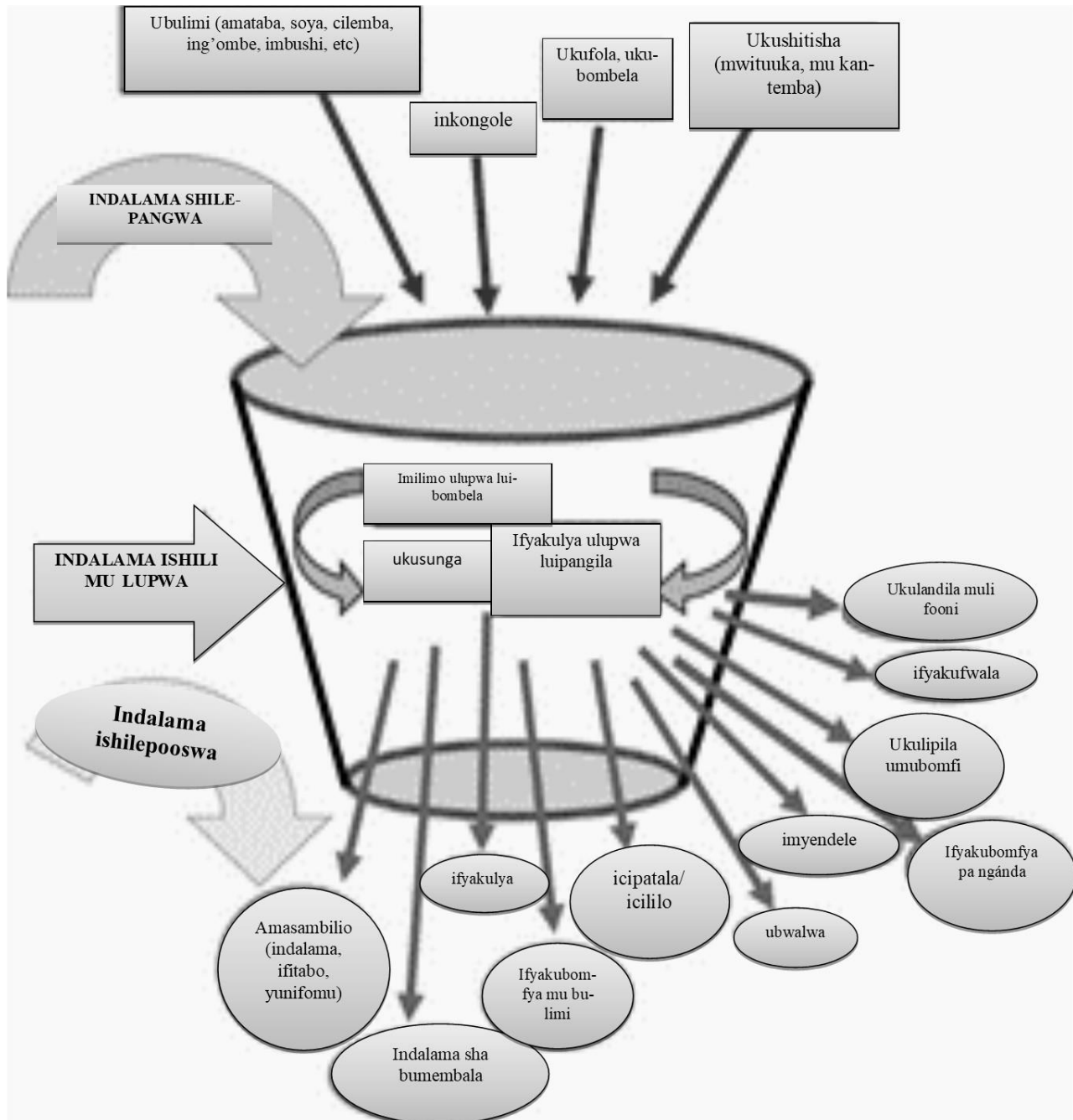
Ubusuma bwa kuilimina ifyakulya bwakuti kuti mwashitishapo fimo nga fyafula no kukusha icipendo ca ndalama mulekwata pa lupwa.

Uyu musango wa kuloleseshamo pafyo indalama shileisa mu lupwa wafuma ku cibombelo iciitwa ukuti imbeketi ya fipunda. Imbeketi ya fipunda ciibombelo icibomfiwa pa kwafwilisha icitente ukumona ifyo ubunonshi bwabo buweme. Icitente ni ncende iinoono iyasantinkanishiwa ku ncende imbi iikalamba pamo nga iboma, nalyo kabili ilyasantinkanishiwa ku citungu, icitungu naco casuntinkanishawa ku caalo na pa kulekelesha kaaalo casuntinkanishiwa ku fyalo fimbi mwisonde. Icitente cipangwa ne ndupwa ishaba nga utupande utwaceshapo muli yu ceeni. Ukufuma kuli ubu bulondoloshi, kuti twamona ukuti ulupwa lwalisuntinkanishiwa kwisonde lyonse. Nga mwalolesha ifipe fili mu ng'anda mwalamona ukuti ifipe fimo fifuma ku fyalo fimbi – ukufuma pa fyakufwala ne nsapato tufwala ukufika ku mafooni na malampi ya kasuba pamo ne fibombelo fimbi ne fipe fyakwipikila. Uyu wine emulandu balandila ukuti; “Takuli umuntu uwingekala eka nga icishi.” Bonse twalisuntinkanishiwa. Muli uku konse ukusuntinkanishiwa mwaba ukupokelela no kupoosa indalama. Pa kwishiba ifyo

ubunonshi bwa fipande ifili nga ulupwa, icitente, iboma, icitungu atemwa icaalo fikosele kuti twakumwena kufyo fibomfya indalama.

Lolesheni pa cikope icipeelwe pesamba ica mbeketi ya fipunda icileiminako ulupwa lumo

Imbeketi ya fipunda

Icitabo pa kutungulula kwa makwebo ukwayanguka

Imbeketi ya fipunda ii pa mulu ilelanga ifilangililo fya milimo imo iyo tusanga mu mayanda ayengi. Mulekoseleshiwa ukulundapo na imbi iikumine ulupwa lwenu. Icintu cimo ico mwalasumina cakuti imilimo apo tupoosa indalama yafulapo ukucila inshila umufuma indalama.

Kuli shimakwebo uubomba bwino no kupanga pulofeti ici cilepilibula ukuti takuli ing'anda iingatungululwa ukwabula ukupoosa indalama pa fipe fyakubomfya elyo no kulipila abalemibombelako imilimo. Ici cilepilibula ukuti kulupwa kulafuma indalama (indalama shilepangwa) kabili no kupokelelela indalama (indalama shilepooswa) uko ukwingafwilisha mu kumona ukuti ubunonshi buleenda bwino.

Indupwa (atemwa abantu) shilapanga icipande icikankala ica bunonshi pantu ebabomba imilimo, ebakungwisha ifipe, ukulipila indalama.

Ulupwa ululefwaya ukukusha icipengo ca ndalama lulepanga kuti lwasakamikwa nga cakati nalukwata ifipunda ifingi umuleya indalama maka-maka nga cakuti indalama shilepooswa nashifulapo ukucila ishilepangwa. Ba cibusa wesu ba Christabel bakwata imbeketi ya fipunda.

? Bushe kuti twafwilisha shani ba Christabel no lupwa lwabo ukwalula ifyo babomfya indalama mu lupwa lwabo?

Ukulunda pafyo mwalanda, tufwile ukwibukisha ba Christabel pa bukankala bwa kukusha icipendo ca ndalama ishilesangwa mulupwa. Icikankala cimo icakwibukisha cakuti icipendo ca ndalama ishili pa lupwa cilangililo ca mibombele isuma mu bunonshi bwenu. Cilanga ukuti kuli ukulolesha pa kucefya ifipunda umusumina indalama ishilepangwa mu lupwa. Nga cakuti indalama shifuma ishifuma shasungwa mulupwa, kuti twakwata ishuko lyakubomfya ishi ndalama mu kukusha amakwebo yesu. Nga twaya pa cipande icikulileko pamo nga icitente kuti calangilila ukuti icitente nacikwata imilimo iingi iilelenga ukuti indupwa shilesanga ifipe ne milimo shilekabila ukubombelwa mu citente cabo mwine. Ngacakuti caalo, ici kuti calanga ukuti icaalo nacikwata ubunonshi ubusuma.

? Lolesheni pa ng'anda yenu ne citente mwikalamo.

1. Bushe ulupwa lwenu ne citente fyasuntinkana shani kwiboma, icitungu, icaalo ne sonde lyonse?
2. Ni nshilanshi shimo mwingakushishamo icipendo ca ndalama mupanga no kufusha inshila sha kupangilamo indalama pa lupwa na mu citente?

3. Bushe ulupwa kuti lwacefya shani ukupoosa indalama pakuti lwakusha icipengo ca ndalama lupanga?
4. Ni munshilanshi icitente cingabomfeshwa bwino ifintu cakwata na makwebo pakufusha ifilepangwamo elyo no kufusha incito pamo ne ndalama shilepangwa?

4.2. Ukulemba ifyo amakwebo yaleenda

Ici cipande cishintilile pa kutwafwa ukwishiba ifyakatungulula bwino amakwebo yesu no kupeelako ifintu fimo ifyo twingacita pa kutungulula amakwebo yesu bwino-bwino. Twalimona ukuti. Twalimona ukuti ukutungula no kubomfya bwino fintu ifyo tucita mu bwikashi bwesu – ukufuma pafyo tusunga indupwa shesu ukufika kufyo tuibimba mu milimo ya bunonshi mu fitente, mu maboma, mu futungu, mu caalo ne sonde lyonse. Pa kutungulula imitungulwile isuma iya makwebo, cikankala ukulemba fyonse ifyo tulecita mu bukwebo bumbi.

Ukulemba ifyo ubukwebo buleenda kulemba indalama tulepanga ne ndalama tulepoosa. Emukuti indalama shileingila mu bukwebo ne filefuma.

Busuma bwa kulemba ifileenda amakwebo

- Cilafwilisha ukumona nga cakuti ubukwebo bulebomba bwino ukupitila mukumona nga bulepanga pulofeti nangu iyoo.
- Pakuti mwishibe ifyakubika umutengo wa fipe fyenu.
- Kuti camwafwilishako ukwishiba ilyo mulingile ukushita ifibombelo ifipya.
- Pakwishiba abamikongola. Ilyo kwaba imfwa ifyo mwalemba kuti fyayafwilisha ukusanga abakongola atemwa ukulanga umuntu mwakongolako.
- Pakwishiba icipendo ca ndalama sha makwebo. Muli ii nshila muli no kubomfya bwino indalama ukwabula ubonaushi
- Ilyo ubukwebo bulekula, cikankala ukulemba ifyo mulebomba pakulanga ilyo mulepokelela atemwa ukulipila indalama.
- Kabili cilafwilishako no kwibukisha inkangole mwakwata ku bantu bamikungwisha ifipe atemwa inkongole sha mikwatila bakashitoma. Ngacakuti mwakangana mwafishanya na ku cilye, ifyo mwalemba kuti fyaya miminako ubute.
- Ifyo mwalemba kuti fyamwafwilishako ukusala ukukusha ubukwebo ngacakuti bulebomba bwino. Nga cakuti tabulebomba bwino, kuti fyamwafwilishako ukupituluka muli pulani ya mishitishishe yenu no kuiwamyako atemwa ukuleka ubukwebo.

Icitabo pa kutungulula kwa makwebo ukwayanguka

- Cilafwilishako ukupusanya indalama shilebomfiwa pa ng'anda ne shilebomfiwa mubukwebo.
- Amabuku ya makwebo ayalebwa bwino kuti yalangishiwa kubapoka umusonko pakuti baishiba pulofeti ubukwebo bwenu bulepanga.

Ukulemba ifyo ubukwebo buleenda ni nshila isuma iyakutungulwila ubukwebo bwenu.

Lelo nga tamulemba ifyo amakwebo yenu yaleenda atemwa nanga tamulemba bwino:

- Tamwakeshiba ngacakuti mulepanga pulofeti atemwa iyoo. Nga cakuti tamwishibe bwino-bwino indalama mulepanga mu bukwebo bwenu tekuti mwishibe indalama sha kupatulapo ishakubomfya nga kapito mu bukwebo.
- Nga caciti mwalingisha ababomfi abatungulula ubukwebo, tamwakeshibe nga balemibila nangu iyoo.
- Ubukwebo bwenu tabwakakule pantu tamwakashibe nga cakuti mulekabila ukukonka intampulo mu kusabankanya ubukwebo atemwa ukukusha ubukwebo.
- Inshita shimo limbi kuti mwakabila ukukongola indalama nombwa nga tamwakwata apo mulemba ifyo ubukwebo bwenu bubomba, tapali abakongweshwa indalama abengamikongweshwa.

Imilembele ya fyo amakwebo yaleenda iyayanguka

Pesamba pali ifilangililo filelanga ifyakulemba ifyo ubukwebo bulebomba. Itebulo lya kubalilapo lilelenga ifyakulemba ifyo muleshitisha elyo ilya bubili lilelanga inkongole bakashitoma bakongola elyo ne nkongole mwakwatila abamikungwisha ifipe. Ifilalangililo filelanga ifyo umuntu uuteeka inkoko ingalemba ifyo alebomba.

Pampela ya mwaka uwa 2017, K1,000 e ndalama yasholeko panuma ya kushitisha inkoko pa nshita ya Chiminshiminshi (Kilisimansi). Kanshi pa kutendeka umweshi wa kabengele kanoono (January) indalama batendekolepo ni K1,000.

Mu mweshi wa kabengele kanoono, inkoko shashitishiwe nashilembwa mu citabo ca kulembako ifyo balebomba mu bukwebo icitwa ukuti kasha buuku (*cash book*). Balishitile amasaaka ya filyo yabili ukulunda pa masaaka bashitile mu mweshi wa Mupundu-mulimo (December). Indalama ubukwebo bulepanga shilembelwe muli kolamu ya ndalama shapangwa. Indalama ishilebomfiwa shilembelwe muli kolamu ya ndalama shilefuma. Kolamu ya kulekelesha ilelanga indalama shashalapo panuma ya cila kushitisha atemwa ukushita. Mwalamona ukuti umutengo wa nkoko iipeelwe pankongole ulembelwe muli muli kolamu ya ndalama ishilefuma pantu uusendele inkoko talalipila indalama. Kashitoma uukongwele inkoko kuti alembwa mu citabo cimbi no kulenga ilyo afwile ukulipila indalama. Itebulo lilelanga

1. Kashi Buuku

Inshiku	Ubulondoloshi	Indalama shapangwa	Indalama shafuma	Ishashalapo
01/01/2018	Indalama shashelepo twashitisha inkoko 10 pali K45 imo	K1,000 K450		K1,450
15/01/2018	Twashitile amasaaka 2 aya fyakulya fya nkoko pali K60 imo		K120	K1,330
27/01/2018	Twashitisha inkoko 15 pali K45 imo	K675		K2,005
31/01/2018	Twapeele inkoko 2 pa nkongole pali K50 imo		K100	K1,905
	SHONSE PAMO			K1,905

2. Ibuuku lyakongole nefyo tuleshita (*credit sales and purchase book*)

Inshiku	Bakashitoma/ abatupeele ifipe	Ifipe twashitile/if yashitishiwe	impendwa	Icipendo twakong weseshi	Icipendo twakong wele	Ilyo shifwile ukulipilwa	amashiwi
01/01/2018	Frank Mainga	inkoko	02	K100		15/01/2018	Sign....
15/01/2018	Ross Feed	Ifyakulya fya nkoko (Starter)	4*50Kg		K240	31/01/2018	Sign...
15/01/2018	Stephen Lupenga	Ifipalwa ku mbao (Sawdust)	2 bags		K50	27/01/2018	Sign...
31/01/2018	Memory Moonga	inkoko	05	K250		10/02/2018	Sign...
	FYONSE PAMO			350	290		

1. Lembeni imibombele yaba Musonda Nachilima muli kasha buuku

Ituuka lya salaula ilya ba Musonda Nachilima

Ba Musonda Nachilima balikwata ituuka lya salaula. Ifi efyo baabombele ukufuma pa 1 January ukufika pa 31st January, 2018:

- 1 January:** Baakwete K3,500. Muli ubu bushiku baashitise amashiketi ya kotoni 10 pali K900; amashiketi ya Jinizi 5 pali K250 ne laya limo pali K150. Baalipile K450 uko bakongwele balo ya salaula. Pa bushiku bumo-bwine baapokelele K1,200 iya fyakufwala baashitise pa nshita ya Chiminshiminshi.
- 11 January:** Ba Nachilina balipilile umwishikulu wabo K200 ku sukulu.
- 12 January:** Ba Nachilima baashitise amalaya yabili na mashiketi ya Jinizi pali K600 pa nkongole ku beena mupalamano.
- 13 January:** Abalume babo babapeele K2000 ukufuma pa ndalama baashitise ing'ombe pakuti babike mu bukwebo bwabo. Muli ubu bushiku indalama baashitise shonse pamo shali K4,500
- 15 January:** Ba Nachilima baashitile fooni ya musange pali K600 iyakubomfya mu makwebo bwabo.
- 26 January:** Ba Nachilima baashitise ifyakufwala fya K6,000. Abankongole balipiile K600 pa fyakufwala.
- 27 January:** Ba Nachilima baashitise amalaya na mashiketi ifya K1,500. Tababombele ubushiku bonse pantu paali ni pa Cibelushi.

2. Lembeni imibombele yaba Bensoni Mwelwa mu citabo ca kulembamo ifyo baleshita elyo ne nkongole icitwa ukuti *Credit and Purchase Book*

Bekali yaba Benson Mwelwa

Ba Bensoni Mwelwa Balikwata bekali pa Mampatu ya musebo pa Chibwe apo bashitisha buledi (umukate). Ba kashitoma wabo bekala-mushi ba mucitente elyo na bakwata utuntemba elyo na malesitilanti (ifikuulwa bashitishamo ifyankulya). Ifi fipeelwe pesamba eflyo babombele mu mulungu wa kubalilapo mu mweshi wa Kabengele kanoono (January):

- **Abekashi ba mumushi batatu balisainishanya na ba Bensoni Mwelwa ukubatwalila imikate ibili cila bushiku. Aba bakashitoma balipila indalama cila cibelushi,**
- **Ba Benson balapoka amasaaka ya falaulo ama 50 kg yabili cila bushiku ukufuma kuli shimakwebo umu ku Kabwe pali K320. Uyu shimakwebo alabapeela fulaulo ukufuma pali Cimo (Monday) ukufika pa Cibelushi (Saturday). Ba Benson balipila uyu shimakwebo pali Cimo (Monday).**
- **Pa Mulandu wakuti Ba Benson tabakwata motoka, balisuminishanya naba Christopher Kalenga ukulabasendelako fulaulo pali K10 cila isaaka. Ba Benson balipila ba Christopher pali Cimo (Monday) cila Mulungu.**

Ifyo twasambilila mu kwipifya

- Ukutungulula ubukwebo kubomfya bwino abantu, indalama, ifibombelo elyo ne nshita.

- Imilimo yakwa maneja ya kupekanya, ukubika ifintu pamo, ukukondenkanya no kwalulula.
- Kuti twabomfya ifibombelo tukwete pakuti twawamya imikalie pa lwesu, pa lupwa na pa citente.
- **Indalama shilepangwa (ishileingila):** ni ndalama ishilepangwa atemwa ukwingila mu lupwa atemwa mu citente.
- **Indalama ishili mukati:** ni ndalama ishileshingulula mu lupwa atemwa mu citente.
- **Indalama ishileposwa (atemwa ishilefuma):** ni nshila ishapusana pusana tupooselamo indalama.
- Ukulemba ifyo ubukwebo bulebomba emukuti ukulemba icipendo ca ndalama ishilepangwa ne cipendo ca ndalama icilepooswa. Cikankala ukulemba ifyo ubukwebo buleenda pakuti mwayafwilisha ubukwebo ukubomba bwino.
- Ifibombelo fibili ifyakubomfya mu kulemba ifyo ubukwebo bulebomba ni kasha buuku (Cash Sale Book) na ibuuku lya kulembamo inkongole ne fileshitwa (Credit Sales and Purchase Books)

Foreign Affairs, Trade and
Development Canada

Affaires étrangères, Commerce
et Développement Canada

